

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYDAN BƏYBULUD qızı HACIYEVA

“PAREMİYA DİL VARİTİVLİYİNİN NÖVÜ KİMİ ”

HSM-060201 - Xarici Dilşünashq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____ f.f.d. F.F.Qurbanova

BAKI-2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-6
I FƏSİL. DİLÇİLİKDƏ VARIATIVLİK.....	7-31
1.1. Variativlik anlayışı və variativliyə əsas yanaşmalar.....	18-25
1.2. Norma və variativlik.....	25-30
II FƏSİL. PAREMİYA ANLAYIŞI.....	31-57
2.1. Atalar sölərinin dünya dillərindəki linqvistik statusu.....	41-48
2.2. Paremiya frazeologiyanın bir hissəsi kimi.....	48-57
NƏTİCƏ.....	58-61
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	62-66

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dissertasiyada işlənmiş mövzular dilçiliyin aktual problemlərindən olan və hər zaman da bu səpkidən öz aktuallığını qoruyan variativlik və norma məsələləri, frazeoloji birləşmələr və paremioloji ifadələrdən ibarətdir. Variativlik və normalar dilin həm leksik, həm qrammatik, həmçinin də semantik aspektdən bünövrəsini təşkil edərək, dildə öz vacibliyini və istifadə qaydalarını da inikas etdirir. Dilin həm daxili, həm də xarici inkişafında xüsusi rolu olan variativlik və norma məsələlərində müxtəlif dilçilərin fərqli prizmadan olan yanaşmaları, müzakirə doğuran analizləri mövzunun aktuallığını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən hesab olunur. Xüsusilə də dissertasiyada əksini tapmış olan norma və variativliyi bir- biri ilə eyniləşdirən və bir-birindən ayıran fikirlər mövzunun daha da maraqlı və diqqət çəkən olmasına şərait yaradır.

Məlumdur ki, dilin bütün aspektləri, xüsusilə də morfemlər, leksemlər, sintaktik əlaqələr və sözlərin mənaları variativlik ilə birbaşa bağlıdır. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində variativlik və norma məsələlərinin müqayisəli bir şəkildə tədqiqata cəlb olunması mövzunun nəinki əvvəlki dövrlərdə, həmçinin də indi və bundan sonra da diqqət mərkəzində olmasına şərait yaradır. Bunun nəticəsidir ki, ötən əsrin dilçilərinin yanaşmaları ilə müasir dilçilərin bu problemlərə olan münasibəti analiz və sintez olunaraqdan tədqiqat işinin yeni formada ərsəyə gəlməsinə şərait yaratmışdır.

Faktiki və nəzəri materiallar əsasında mövzuya dair mülahizələr əsaslandırılaraq, paremioloji və frazeoloji vahidlərin dilin leksik-semantik xüsusiyyətlərini, həmçinin də linqvistik cəhətdən istər məcazi və istərsə də həqiqi mənada dildəki istifadə qaydalarının tədqiq olunması tədqiqat işinin predmetinin vacib əsaslarından hesab olunur. Bütövlükdə dilin istər qrammatik, istər fonetik, istərsə də leksik fəvqündə duran norma və variativlik, eyni zamanda da bu prinsiplər əsasında tədqiq olunan paremioloji ifadələrin araşdırılması, onların frazeologiyanın bir hissəsi kimi tədqiq olunması və sistemləşdirilməsi tədqiqat işinin predmetinin özülünü təşkil edir.

Tədqiqat işinin əsasını təşkil edən mövzulardan olan paremioloji və frazeoloji vahidlər də dilçilikdə daim tədqiq olunan məsələlərdən hesab olunur. Habelə, frazeologiyanın əsas xüsusiyyətləri, frazeoloji vahidlər, xüsusilə də somatik frazeoloji vahidlər onların dildəki rolu, həmçinin də dildə yaratdığı çalarlar öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda da burada həm ingilis, həm də Azərbaycan dili əsasında frazeoloji vahidlərin bədiilik, dildə obrazlılıq yaratmaq kimi xüsusiyyətləri təhlilə cəlb olunmuşdur. Beləliklə də hər iki dildə olan oxşar və fərqli cəhətlər öz əksini tapmışdır. Sadalanan bu faktorlar mövzunun aktuallığını səciyyələndirir.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji variativliyin formalaşması bilavasitə nitqdə və həmçinin də diskursda baş verən proseslərlə bağlıdır. Frazeoloji variativliyin əsas mənbəyi kimi impaktların təşəbbüsü ilə müəyyən variantın qurulması və ərsəyə gəlmə prosesidir. Müəllif nitqi həmin variantın yaradıcısıdır. O, kommunikativ situasiya yaradaraq frazeoloji vahidlərdən istifadə edir. Bu mənada da bu ifadələrin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin ön plana çəkilərək araşdırılması vacib hesab olunur.

Dil fondunun əsas və ayrılmaz hissəsi kimi tanınan paremioloji ifadələrdən istifadə olunması və onun həm danışığ dilinə, həm də yazılı nitqə gətirdiyi ekspressivlik və obrazlılıq, həmçinin də paremioloji vahidlərin frazeologiyanın bir tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilərək tədqiqata cəlb olunması mövzunun həm əhəmiyyətini, həm də vacibliyini göstərir. Xüsusilə də tədqiqata cəlb olunan məsələlər sırasında somatik frazemlər ilə bədən üzvü ilə bağlı olan atalar sözlərinin əlaqələndirilməsi və onların bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə dilə qatdığı rəngarəngliyi qeyd etmək vacibdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi variativlik və norma prinsiplərini əsas götürərək dildəki frazeoloji birləşmələr ilə paremioloji vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsini və onların dilə olan təsirlərini linqvistik cəhətdən təhlil etməkdir. Bu mənada, həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vacib hesab olunur:

1. Frazeoloji vahidlərin dilə nə üçün lazım olduğunu və dildə onlardan istifadə etməyin üstünlüklərini göstərmək;
2. Frazeoloji vahidlərin dilin daha da canlı və ekspressiv olmağında rolunu aşkar etmək;
3. Somatik frazeoloji vahidlərin dildə yaratdığı obrazlılığı səviyyəsini müəyyən etmək;
4. Azərbaycan və ingilis dillərində frazeoloji vahidlərin tərcüməsi zamanı yaranan problemləri tədqiq etmək;
5. Frazeoloji vahidlərlə atalar sözlərinin arasındakı fərqi müəyyən etmək;
6. Norma və variativliyin linqvistik cəhətdən təhlilindəki müzakirə doğuran məsələləri analiz etmək;
7. Norma və variativliyin tərkibində frazeoloji vahidlərin tədqiq olunması

Tədqiqat işinin obyekt və predmeti: Tədqiqat işinin obyektini dedikdə, Azərbaycan və ingilis dillərində istifadə olunan frazeoloji və paremioloji vahidlər nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın predmeti frazeoloji və paremioloji vahidlərin dildə yaratdığı çalarlar, onlar arasındakı struktur və semantik əlaqə, həmçinin də norma və variativliyin dildəki funksiyaları və linqvistik statusu hesab olunur.

Tədqiqatın metodu: Tədqiqat işində təsvir, müqayisə və struktur təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Problemin hansı səviyyədə araşdırıldığını

Müəyyən etmək üçün mövcud ədəbiyyatlar təhlil edilmiş, ümumiləşdirilmələr aparılmış və nəticələr çıxarılmışdır.

Tədqiqatın elmi və praktik əhəmiyyəti: Tədqiqata cəlb olunan məsələlər, yəni frazeoloji və paremioloji vahidlərin araşdırılması, bu zaman istifadə olunan metodlar nəzəri və təcrübi cəhətdən əhəmiyyətli rola sahibdir. Habelə dil öyrənmək istəyənlər üçün frazeoloji və paremioloji vahidlərin onlara nə qədər faydalı olacağı, həmçinin də frazeoloji vahidlərdən dildə nə qədər çox işlətməyin dili nə qədər rəngarəng və zəngin edəcəyi də əsas vasitə ola bilər. Həmçinin istər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində frazeoloji vahidlərin, atalar sözlərinin dildəki rolu, habelə, tərcümə zamanı onların dildə

yaratdıqları eyniyyət və ziddiyyət kimi məsələlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Dissertasiyada irəli sürülmüş nəzəri müddəalar, frazeologiyanın və paremioloji vahidlərin tədqiq olunması zamanı aparılan təhlillərin ayrı-ayrı dil materialları əsasında aparılacaq gələcək araşdırmalar üçün nəzəri baza rolunu oynaya bilər.

Dissertasiyanın təcrübi əhəmiyyətinə gəlincə isə əldə edilmiş materiallar ali məktəblərin dilçilik üzrə magistratura səviyyəsində təhsil alan və tədqiqat işi aparan, həmçinin də tədqiqatçı doktorantlar üçün həm nəzəri, həm də praktiki baza rolunu oynaya bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işində Azərbaycan və ingilis dilləri əsasında müqayisəli şəkildə frazeoloji və paremioloji vahidlərin tədqiq olunması, onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin araşdırılması onun elmi yeniliyi üçün töhvə ola bilər. Təhlil zamanı frazeologiyanın tərkib hissələri və onların atalar sözləri ilə əlaqəsi, həmçinin də dildəki xüsusi rolu, fikrin bir ifadə ilə deyil, müxtəlif variantlarda təzahürü tədqiqat işinin elmi yeniliyini şərtləndirən amillərdən hesab olunur.

Dissertasiya işinin aprobasiyası: Tədqiqat işinin aprobasiyası Azərbaycan Dillər Universitetinin “İngilis dili qrammatikası” kafedrasında aparılmışdır. “Paremiyanın linqvistik statusu” məqaləsi yazılmışdır.

Dissertasiya işinin quruluşu: Dissertasiya işi mündəricat, giriş, 2 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısı ilə birlikdə səhifədən ibarətdir.

Tədqiqat işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun elmi yeniliyi, metodları və strukturu, məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, eləcə də problemin öyrənilməsi dərəcəsi haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “Norma və variativlik” adlanan birinci fəslində mövzunun nəzəri cəhətdən əsaslandırılması, “Paremiya variativliyin bir növü kimi” adlanan ikinci fəslində isə həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən məsələyə aydınlıq gətirilmişdir.

I FƏSİL

DİLÇİLİKDƏ VARIATIVLİK PROBLEMİ

Variantlıq və ya variativlik dilçiliyin əsas anlayışlarından hesab olunur, belə ki, eyni bir fikri birdən çox ifadə vasitələri ilə müxtəlif formalarda bildirmək olan Variativliyin meydana çıxma səbəbləri dilin inkişafının daxili və xarici amillərinin qarşılıqlı təsirində öz əksini tapır. Sistemdaxili səbəblər dilin öz imkanları hesabına yaranır (analogiya, dil işarəsinin assimetrikliyi, nitq qənaəti və s. Qanunlarının fəaliyyəti). Xarici xarakterli səbəblər sırasında adətən başqa dillərlə təmasların, müxtəlif dialekt təsirlərinin, dilin sosial cəhətdən fərqliliyinin və s. adları çəkilir [11, s.3-9].

Məlumdur ki, danışan ünsiyyət prosesi zamanı fonetik, leksik və qrammatik normalara, eyni zamanda da söz seçiminə (leksikonuna) görə fərqlənə bilər. Bunun da əsas səbəbi, hər bir insanın müxtəlif aksentə, danışq tərzinə sahib olması ilə əlaqədardır. Məhz bu mənada linqvistik variativlik sosial, regional və kontekstual mənə fərqliliyi ilə birbaşa əlaqəlidir. Dilin bütün aspektləri, xüsusilə də morfemlər, fonemlər, sintaktik əlaqələr və sözlərin mənaları variativlik ilə bağlıdır. Linqvistik variasiya dil və onun qanunauyğun bir şəkildə istifadə qaydalarında vacib tədqiqat vasitəsi hesab olunur. Məhz bu səbəbdən də, linqvistik variativlik ilə mətnlərdə istifadə olan linqvistik formalar və xüsusiyyətləri bir-biri ilə əlaqələndirmədən, tədqiq etmək çox çətin olardı. Variativlik danışq dilində daha təbiidir, belə ki, bir nəfər danışan öz fikrini müxtəlif situasiyalar üçün müxtəlif formalarda bildirdiyi halda, başqa kommunikatorlar eyni bir fikri müxtəlif cür təsvir edir. İstər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə kommunikatorlar qeyri-linqvistik vasitələrdən asılı olaraq dildə istifadə qaydasına görə söz seçimi, tələffüz, morfoloji quruluşu və qrammatik strukturuna xüsusi diqqət yetirirlər. Ümumiyyətlə, dilçilikdə variasiya linqvistik qanunauyğunsuzluqla eyniləşdirilmir, lakin bəzi danışanlar qeyri-ixtiyari olaraq, hansı ifadə vasitələrinin dilə uyğun olub yaxud da uyğun olmadığına xüsusi olaraq nəzərdə saxlayırlar.

Linqvistik variativliyin iki növü vardır: linqvistik və sosiolinqvistik. Linqvistik variativlik vasitəsi ilə elementlər arasında linqvistik kontekstdən asılı olaraq məhdudlaşdırıla və ya müxtəlif formalarda işlədilə bilər. Lakin sosiolinqvistik variativlikdə isə danışan eyni linqvistik kontekstdən olan müəyyən elementləri seçir və bu da əslində, yaranan dəyişikliklərin mümkünlüyünü, ehtimalını göstərir.

Bütün canlıların hamısına xas olan bir xüsusiyyət onların daima dəyişmə prosesinə məruz qalmasıdır. Dil dəyişmələri elə bir hadisədir ki, o, mütləq dilin bütün səviyyələrində özünü göstərir. Dil sisteminin və onun fəaliyyətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri dil vahidlərinin variativliyi problemdir. Dilçiliyin mübahisəli məsələlərindən biri olan variativlik müasir dövrümüzdə nəinki öz aktuallığını itirmir, əksinə, yeni-yeni çalarlar kəsb edir. Variativlik problemi ilə bağlı mənbələrin araşdırılması onunla bağlı problemin nəzəri və praktik baxımdan tam həll edilməməsindən xəbər verir. Əminliklə deyə bilərik ki, variativlik dilin bütün səviyyələrinə (fonoloji, morfoloji, leksik, sintaktik və s.) aid olan xasdır və həmin səviyyələrin vahidləri danışmaq aktında variantlarda öz təcəssümünü tapır. Variativlik dilin bütün yarımsistemlərinin və vahidlərinin ifadə və məzmun planında təzahür edir və onu dil sisteminin obyektiv immanent xüsusiyyəti adlandırırlar. Müasir dilçilikdə variativliklə bağlı bir çox terminlər və ya anlayışlar yaranmışdır. Bu anlayış və terminlər aşağıdakılardır: “variativlik”, “variantlıq”, “variativləşmə”, “variant”, “variasiya”, “invariant”, “konstantlıq”, “norma” və s. Bütün bu termin və anlayışlar dilçilik elminə görkəmli dilçi alimlər L.V.Şerba, N.S.Trubetskoy, Q.P.Torsuyev, Y.S.Maslov, A.A.Reformatski, L.R.Zinder, F.Y.Veysəlli, D.N.Yunusov və başqaları tərəfindən təqdim edilmişdir.

Əvvəlcə “variativlik” və “variantlıq” terminlərinin linqvistik təhlilinə baxaq. Variantlıq – ümumdil xüsusiyyəti, variativlik isə dil vahidlərinin xüsusiyyətidir. Variativləşmə dilin mövcud olmasının əsas yollarından biridir. Variativlik hər hansı bir dil vahidinin sadəcə dəyişməsinə deyil, yeni mahiyyətin, məziyyətin yaranmasına gətirib çıxarmayan modifikasiyadır.

V.M.Solntsev bununla bağlı qeyd etmişdir: “Variativlik həm dəyişkənliyi, həm də daimiliyi tələb edir, o, dəyişkənliyin və daimiliyin vəhdəti kimi çıxış edir” [11].

Variativləşmə dilin ən əsas universal xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur və əsasən dil fəaliyyətdə olduğu zaman , yəni danışq prosesini zamanı daha qabarıq bir şəkildə nəzərə çarpır. Hal-hazırda dilçilikdə variativlik məfhumu dedikdə bir dil vahidinin (fonem, morfem, leksem, konstruksiya, semantik kompleks və s.) ən azı iki modifikasiyası başa düşülür. Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, variativlik məsələsi dilin digər səviyyələri ilə müqayisədə sintaktik səviyyədə kifayət qədər tədqiqata cəlb olunmamışdır. Sintaktik səviyyədə variativlik probleminin araşdırılmasında əsas çətinliklərdən biri odur ki, sintaktik vahidlər ikili xüsusiyyətə malikdirlər, yəni bu özünü onların sintaktik və mənalarda özünü göstərir.

Dil vahidlərinin danışq aktında variativliyinə gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, linqvistik hadisə kimi bu “variant” və “invariant” anlayışlarının vəhdətində təzahür edir. Variant dedikdə, eyni bir mahiyyətin müxtəlif cür təzahürü, invariantlıq isə bu və ya digər mahiyyətin konkret modifikasiyasının (variantlar) abstrakt formasıdır. L.V.Şerba, İ.A.Boduen de Kurtene, Y.S.Maslov, L.R.Zinder, F.Y.Veysəlli və digər alimlər fonem variantlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı bir çox maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürmüşlər. Lakin, dil vahidlərinin variativliyi probleminə, onların variativlik həddlərinə aid olan hər hansısa ümumnəzəri məsələlərə və eyni zamanda da variativliyin sintaktik səviyyədə tədqiqata cəlb edilməsini özündə əks etdirən əsərlərə bir o qədər də geniş rast gəlinmir. Variativlik başlıca olaraq, fonologiyaya sahəsində tədqiq edilmişdir. Baxmayaraq ki, bu sahədə bəzi məsələlərin yeni tədqiq edilməyə ehtiyacı olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Xüsusilə də invariant və variantlar arasında əlaqələrin araşdırılması, dilin ayrı-ayrı vahidlərinin variativlik diapazonunu müəyyən edən dəqiq meyarların təyin edilməsi belə məsələlərdən biri hesab olunur. Variativlik problemi daim tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmiş əsas mövzulardan biri olmuşdur və dil vahidlərinin variativliyinin nəzəri cəhətdən araşdırılması tədqiqat işlərinin

mərkəzində dayanan ən aktual problemlərdən biri hesab edilir. Müasir dilçilikdə variativlik dil normasının formalaşması məsələsində, qrammatik və fonoloji sistemlərdə də tədqiq olunur.

Süni bilinçvizm şəraitində, daha doğrusu, “müvafiq dil mühitinin olmadığı şəraitdə” xalq dilinin mənimsənilməsi dil norması seçimini prinsipial baxımdan vacib edir. Eyni vaxtda dilin öyrənilməsi şəraitinin süni xarakteri strategiyalardan və öyrədici materiallardan istifadəni diktə edir. Xalq dilinin fonetikasının öyrənilməsi nöqtəyi nəzərindən variativlik çox mühüm linqvistik amil hesab edilir. Dil daşıyıcısı üçün nitqin tempinin dəyişməsi ilə şərtlənən nitq variativliyi tələffüzün natamam tipindən tam tipinə keçid zamanı, şifahi nəqlətmə üslubunun dəyişməsi zamanı tam təbii bir hadisə kimi fəaliyyət göstərir. Xarici dil öyrənənlər üçün, bu dəyişikliklər, yəni dilin variativliyi tam mürəkkəb bir məsələ kimi üzə çıxır. Dilin variativliyinin müxtəlif səviyyələrdəki kimi izahı, xüsusilə onun strukturunun tədqiqi, formal və semantik variativliyin bir-birilə əlaqəsi məsələsi hələ də həllini gözləyən məsələlərdəndir. Əgər biz ünsiyyət prosesində bir dil vasitələrindən digərlərinə keçə biliriksə, bu, doğrudan da dilin fəvqəladə dərəcədə mühüm xüsusiyyətidir ki, o, danışana təkcə həmin dildə öz fikirlərini sərbəst ifadə etmək deyil, həm də bu imkanı müxtəlif vasitələrlə həyata keçirmək imkanı verir. Dil daşıyıcısının eyni fikri başqa cür ifadə etmək bacarığı parafrəz, yəni başqa vasitələrlə ifadə etmə adlanır. Deyilənlərdən məna hasil etmək bacarığı və düzgün frazaları düzgün olmayan frazalardan fərqləndirməklə yanaşı, bu bacarıq da, dilə yiyələnmək adlanan mürəkkəb psixoloji vərdişin əsasını təşkil edir.

Variativlik nitq ünsiyyətinin bütün səviyyələrində -müxtəlif dillərə (və müvafiq olaraq, variativlik, ünsiyyət şərtlərindən asılı olaraq hər bir dilin vahidlərinin əvəzlənərək işlənməsidir) yiyələnmədən tutmuş danışan tərəfindən bir dilə (məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində varianta aşağıdakı misallarda rast gəlmək olar: qatıq/qatıx, xəngəl/xingal) xas olan yol verilən müxtəlif fonetik və ya aksent variantlarının dərk edilməsinə qədər səviyyələrdə üzə çıxır. Bu qütblər arasında dil variativliyinin müxtəlif formaları yerləşir: məsələn, eyni

mənanın (böyümək – artmaq – güclənmək; atmaq – tullamaq; iri – nəhəng – böyük – yekə və s.) ifadə variantı kimi hesab edilən leksik sinonimlər, təkköklü sözlər (dondurma –dondurulma; stimullaşdırma - stimulyasiya və s.), sinonimik sintaktik konstruksiyalar və ya tərkiblər (Tapşırığı yerinə yetirərkən ehtiyatlı olun - Tapşırığı yerinə yetirəndə ehtiyatlı olun - Tapşırığı yerinə yetirən zaman ehtiyatlı olun) [11].

Məlumdur ki, sinonimlik xüsusiyyətləri dilin rəngarəngliyini artırır, lakin xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, sözlərin və sintaktik konstruksiyaların sinonimliyi çox tez-tez rast gəlinən sinonimik sıra təşkil edən vahidlərin mənalarında olan fərqlilik ilə əlaqədar olur. Məsələn: hündür bina/ siqareti yerə atmaq, lakin iri bina / siqareti yerə çırpmaq leksik normanın pozulması hesab olunur, çünki sinonimlər bir-birini əvəz edə bilsələr də həmişə bir-birlərinin əvəzləyicisi kimi istifadə oluna bilmirlər. Məhz bu səbəbdəndir ki, müasir dilçilikdə sinonimliyin müxtəlif növlərinə münasibətdə variant və variativlik anlayışları istifadə olunmur. Əsasən onlar elə müxtəlif dil vahidlərinə tətbiq edilir ki, onların mənalarında o qədər fərq olmasın. Başqa sözlə desək, variativlik – bu, hər şeydən öncə, eyni mənanı ifadə edən dil işarələrinin formasında zahiri görünüşünə görə olan bir uyğunsuzluqdur.

R.M.Həsənova öz dissertasiyasında qeyd edir ki, sosiolinqvistik baxımdan variativliyin təzahür etməsi çox diqqətə layiqdir,

Çünki müxtəlif dil variantları:

- a) Dil daşıyıcıları arasındakı sosial fərqlərdən
- b) b) nitq ünsiyyəti şərtlərindəki müxtəlifliklərdən asılı olaraq istifadə edilə bilər.

Bir sıra alimlərin bu haqda çox maraqlı mülahizələri vardır. Məsələn: U.Labov oxşar asılılıqları ingilis dilinin müasir amerika variantında da müşahidə etmişdir. Beləliklə, o, müəyyənləşdirmişdir ki, “thin” və “thick” sözlərindəki ilk samit Amerika cəmiyyətinin ali sosial təbəqələrinin nümayəndələrinin və müxtəlif sosial qrupların nitqində müxtəlif cür reallaşır. Amerikan İngilis variantının daşıyıcıları – qaradərililər digər danışanlara nisbətən samitlər qarşısında [r] səsini daha tez-tez

buraxır. Buna misal olaraq “first” tipli sözlərin tələffüzünü göstərmək olar. Bu, variativliyin bir tipidir, ələlxusus da sosial tipidir (bunu həm də stratifikasiya da adlandırırlar, çünki, dil cəmiyyətinin təbəqə və qruplara stratifikasiyasını əks etdirir).

U.Labov danışanın sosial xarakterindən asılı olan bu cür variantı indikator adlandırır: hər bir variant sanki dil daşıyıcısının sosial vəziyyətinə işarə edir. Bundan əlavə, norma daxilində yol verilə bilən variantların istifadəsi nitqin şərtlərindən asılı olur: üslubdan, janrdan, danışanın öz nitqinə diqqətinin dərəcəsi, şəraitin rəsmiliyi/qeyri-rəsmiliyindən və s. Asılı ola bilər. Eyni dil daşıyıcıları göstərilən şərtlərdən asılı olaraq müxtəlif variantlar seçə bilər. [48].

Məşhur dilçilərdən biri olan K.S.Qorbaçeviç sözün variativliyinin sərhədlərini və variantlarının identifikasiyasını bu cür səciyyələndirirdi:

- 1) leksik mənanın üst-üstə düşməsi;
- 2) qrammatik mənanın üsü-üstə düşməsi;
- 3) fonemin və söz vurğusunun fərqləndirici funksiyalarının itməsi;
- 4) sözün variativliyinin formal məhdudluğu;
- 5) morfoloji strukturun eyniyyət prinsipi

Əvvəldə də vurğulandığı kimi, variativlik bütün dillərə xas olan bir əlamətdir və dillərin bütün səviyyələrində - fonoloji, leksik və qrammatik səviyyələrdə tez-tez müşahidə olunan bir haldır. Qrammatik səviyyələrdə variativlik məsələsinə gəlincə qeyd edək ki, eyni bir qrammatik formadan müxtəlif məzmunları ifadə etmək üçün istifadə oluna bilər, və həm də eyni bir məzmun müxtəlif qrammatik formalar vasitəsilə ifadə edilə bilər. Variativlik dilin bütün yarımsistemlərində və eyni zamanda da vahidlərinin ifadə, həmçinin də məzmun planında təzahür edir ki, bu da dil sisteminin obyektiv immanent xüsusiyyəti hesab olunur. Dil dəyişmələri hadisəsi dilin bütün səviyyələrinə və onun danışıda konkret realizasiyasına nüfuz edir. Sözün variantı morfoloji-sözdüzəldici strukturun, leksik və qrammatik mənanın eyniyyətini qoruyub saxlayan və fonetik cəhətdən (səslərin tələffüzü, fonem tərkibi, vurğunun yeri və ya bu əlamətlərin kombinasiyası) və ya formadüzəldici affikslərin iştirakına görə fərqlənən eyni bir sözün müntəzəm şəkildə təkrarlanan transformasiyasıdır [11, s.5-7].

Aydındır ki, qrammatik variativlik dilin inkişafının hər anında dilin funksiya göstərməsinin ayrılmaz və əsas cəhətlərindən biri hesab olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələnin dilçilər tərəfindən dəqiq tədqiqata cəlb olunub işıqlandırılması və nəzəri cəhətdən qiymətləndirilməsi yalnız XX əsrdə baş vermişdir. Bu zamana qədər ingilis dilinin qrammatikasında məşhur bədii əsərlərdən götürülmüş nümunələrə əsaslanan illüstrativ materialdan istifadə olunurdu. Bununla belə, müəlliflər hər hansısa bir məzmunu ifadə etmək üçün formanın yalnız bir variantının qrammatik cəhətdən düzgün olmasını təkid edirdilər və ya digər mümkün formaların qrammatik olmadığını əsaslandırırdılar, yaxud da onların heç adını belə çəkmirdilər. Strukturalizm əsri başladıqdan sonra artıq tədqiqatçılar şifahi nitqə xüsusi diqqət yetirməyə başladılar. Ancaq bununla belə, klassik və struktur qrammatikalar o halda üst-üstə düşür ki, qrammatistlərin təhlilinin obyektini və əsasını toplanmış nümunələrin bazası təşkil edir. Struktur dilçilikdə, əsasən də amerikan deskriptivizmində qrammatikanın obyektinin ön plana çıxarılması məsələsində irəliyə doğru bir addım atıldı və toplanmış nümunələr külliyyatına daxil olan, həmçinin də real misallar əsasında yazılmış və ya tələffüz edilmiş hər bir cümlənin tədqiqata cəlb olunması nəzərdə tutulurdu.

Sankt-Peterburq fonologiya məktəbinin konsepsiyasına müvafiq olaraq, “variativlik”, “variant” və “variabellik” anlayışlarını normanın tələffüz variantlarına şamil edərək fərqləndirməyə çalışacağıq. Onların içərisində ən ümumi variabellikdir. Bu, bütövlükdə dilin (və ya onun səviyyəsinin) xüsusiyyətidir, normativ vasitələrin fərqlənməsi bacarığıdır.

Variativlik ədəbilik, normativlik çərçivəsi daxilində və sinxron yanaşma Hüdudları daxilində variantların qarşılıqlı bir-birini əvəz etməsidir; bu, nitq Fəaliyyətində normativ variantların funksiya göstərməsidir. Variantlıq isə variantların eyni mövqedə yerləşməsidir (həm sinxron, həm də diaxron aspektdə) ki, onların da istifadəsi nitqdə qeyd edilir. (ədəbilik – qeyri-ədəbilik, köhnə -yeni, düzgün – qeyri-düzgün və s.).

L.A.Verbitskayanın tərifinə görə “variativlik dilin mütləq xüsusiyyətidir və o, dil ilə müəyyənləşdirilir və dil ilə adlandırılır”. Misal üçün, fonetik variativlik,

sözlərdə fonemlərin müəyyən mövqeyi ilə, əhatədəki səslərin keyfiyyətinin təsiri, vurğuya münasibətdə yeri ilə, və həm də hər an tələffüzün fərdi xüsusiyyətləri ilə şərtlənir (məsələn, суд [sut] sözündəki [s] səsi сад [sat] sözündəki [s] səmindən onunla fərqlənir ki, o, yanındakı dodaq saiti [u]-nun təsiri ilə dodaqlanan olmuşdur). Variantlıq (variantlıqdan fərqli olaraq) dil tərəfindən təhrik edilmir (yaranmır), dil vasitəsilə həll edilir. L.A. Verbitskayanın və Sankt-Peterburq fonoloji məktəbinin digər nümayəndələri kimi biz də bir vahidin və ya vahidlər birliyinin reallaşmasının iki müxtəlif üsulunu variant (və ya variantlıq) adlandıracağıq. (məsələn, rus dilində Сессия sözünün tələffüzünün iki variantı kimi – yumşaq [s'] və ya qabaq cərgə saiti [e]-nin qarşısındakı bərk [s] səsləri ilə). Normada isə, artıq sistemdə olan və ya sistemin daxilinə qoyulmuş potensialın daxilində seçim gedir [11].

Dilin variantlıq ideyaları ən ümumi formalarda Praqa dilçilik məktəbinin dilçiləri tərəfindən müəyyən edilmişdir. Onlar dilin elastik sabitliyi və ona xas olan sabitlik və dəyişkənlik dixotomiyası haqqındakı təsəvvürlərdə əks olunurdu. Variantlıq termini vasitəsilə Praqa məktəbi dilçiləri linqvistik təhlilin obyektləri kimi sinxroniya və diaxroniya arasındakı uçurumu dəf etməyə və onların bir-birinə nüfuz etmələrini nümayiş etdirməyə müvəffəq oldular. A.İ. Molotkova görə variantlıq frazeologizmin əsas xüsusiyyətlərindən biridir ki, bu dil hadisəsi zamanı frazeologizmin komponenti sözə aid olan bir neçə əlamətləri (leksik məna, dəyişmə forması və sintaktik funksiya) itirir Variantlıq xarakterizə edən digər iki dil hadisəsi paradigmatik və Sintaqmatik cərgələrin yaranmasıdır. Paradigmatik və sintaqmatik cərgələr Elə dil hadisələridir ki, onların məğzi nitq ünsiyyətində meydana çıxır. Paradigmatik planda müvəqqəti variantlıq deyilən cərgələr özünü göstərir. Dildə müvəqqəti variantlıqın mövcudluğu o deməkdir ki, dil fasiləsiz Hərəkətdədir və dəyişikliyə məruz qalır. Dildə hər an paralel ifadə tərzləri Köhnə elementlər və təzə meydana çıxan elementlər təzahür edir. Məsələn:

Аeroplan—təyyarə, qaim—möhkəm və s.

Variantlıqın əsasını obyektin şəkildəyişməsi silsiləsində eyniliyini Özündə saxlayan invariantlıq təşkil edir. İnvariantın aydınlaşdırılması Variant termininin şərhindən asılıdır. Variant və invariant anlayışları Dilçiliyə ilk dəfə Praqa dilçilik

məktəbinin nümayəndələri tərəfindən Gətirilmiş, əvvəl fonem səviyyəsində başa düşülmüş, sonralar isə dilçiliyin Digər sahələrinə tətbiq olunmağa başlamışdır. Praqa dilçilik məktəbinin Nümayəndələri fonemi invariant, onun səsli təzahür formasını isə “variant” Adlandırmışlar. Variantlıq və invariantlıq dilin mahiyyəti və təyinatı ilə sıx Bağlı olan iki dixotomiyadır. Sözlər və qrammatik formaların özü də Variant ola bilirlər. Variantlığın dar və geniş anlamları hətta ayrı-ayrı, Xüsusi halların, məsələn, yön-yönüm, bilik-bilgi, qumlaq-qumsal kimi formaların tutuşdurulması hallarında belə ortaya çıxırlar. Variantlar:

1. kontekst və situasiya ilə şərtlənən və həmin funksional sistemdə onların
2. realizasiyasına imkan verən dil vahidlərinin şəklinin dəyişməsidir.1
3. İnvariant bir mənanın konkret modifikasiyalarından uzaqlaşdırılmış
4. mücərrəd ifadəsidir. İnvariant qrup və sinfi təşkil edən konkret obyektlər
5. yığındır və invariant anlayışında variantları təşkil edən obyekt sinfinin
6. ümumi xassələri öz əksini tapmışdır [28].

Dil vahidlərində olan variativlik problemi bu gün də ən fəal işlənən və tədqiqata cəlb olunan problemlərdən biri hesab olunur. Dilə ciddi bir sxem şəklində sıxan düzgün cümlələr ilə yanaşı sərbəst şəkildə dəyişən və düzgün bir formadan kənara çıxan və dilçilərin diqqət mərkəzində olmayan cümlələr də aiddir.

Variativlik – dil prosesi olduğu üçün danışanın nitqindəki ekspressivlik, səslənən və ifadə olunan fikirlərini və hisslərini ifadə etmək bacarığını inikas etdirir. Variantlıq dedikdə isə, dil öyrənənin prizmasından, qeyd olunmuş dil kəsiyində, həmçinin də onda yerləşdirilmiş nə isə stabil bir şey kimi nəzərdə tutula bilər. Aydın ki, ingilis dilinin amerikan, britaniya və avstraliya variantları var. Xarici dil öyrənənlər üçün həmin sosial şəraitlə əlaqədar olaraq hansı dil variantını öyrənməyi, hansı üslubu və tələffüz formasını seçmək və eyni zamanda da hansı tələffüz tipini norma hesab etməyi bilmək ən vacib amillərdən hesab olunur.

Əsas mətləbə keçməmişdən əvvəl “variativlik” və “variantlıq” terminlərinin linqvistik tutumunu dəqiqləşdirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Variantlıq ümumdil xüsusiyyəti, variativlik isə dil vahidlərinin xüsusiyyətidir. Variativləşmənin təməli dilin təbiətindən doğur. Variativləşmə dilin mövcud olmasının əsas

yollarından biridir. Əslində variativlik hər hansı bir dil vahidinin sadəcə dəyişməsinə deyil, yeni mahiyyətin, məziyyətin yaranmasına gətirib çıxarmayan modifikasiyadır. Variativlik həm dəyişkənlikliyi, həm də daimiliyi tələb edir, o, dəyişkənliyin və daimiliyin vəhdəti kimi çıxış edir [11].

Ümumilikdə dil vahidlərinin variativliyi dedikdə dil sisteminin və onun fəaliyyətinin fundamental xüsusiyyəti nəzərdə tutulur. Variativlik dilçiliyin mübahisəli məsələlərindəndir və o, linqvistik fikrin hər yeni mərhələsində yeni-yeni çalarlar kəsb edir. Variantlar problemi əsasən fonologiyada kifayət qədər işlənmişdir, lakin buna baxmayaraq, bəzi məsələlərin yenidən araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Fonem variantlarının inventarının müəyyən edilməsi, invariant və variantlar arasında əlaqələrin araşdırılması, dilin ayrı-ayrı vahidlərinin variativlik diapazonunu müəyyən edən dəqiq meyarların təyin edilməsi bu cür məsələlərdəndir [28].

Trubetskoy Fonologiyanın əsasları əsərində qeyd edirdi ki, dil funksional sistemlərdən biridir və təbii ki, daima da inkişafdadır. Təkamül prosesinin qaçılmaz nəticəsi, dildəki dəyişmələrin qanunauyğun bir şəkildə təzahürü, həmçinin də dil vahidlərinin variativliyi onun fundamental xüsusiyyətlərindən biridir. Səciyyəsinə və işlənmə yerinə görə dil vahidlərini iki qrupa ayırmaq olar: seqment vahidlər və superseqment vahidlər. Seqment vahidlər dedikdə, qeyd etmək lazımdır ki, həmin vahidlər danışıq zəncirində düz xətt boyunca düzülür və bir-birini izləyirlər. Seqment vahidlərə fonem, morfem, leksəm və onların danışıq aktında bir-birinin ardınca düzülüşü aiddir.

R.M. Həsənova qeyd edir ki, dilçilik elmində o da məlumdur ki, dil sistemində məzmun planı ilə ifadə planı arasında birin-birə nisbəti heç də həmişə özünü doğrultmur, yəni variativlik müşahidə olunur, birincisi, semantik variativlik, ikincisi, formal variativlik.

Semantik variativlikdə bir maddi qabığa bir neçə məna uyğun gəlir, formal müşahidə olunur, birincisi, semantik variativlik, ikincisi, formal variativlik. Semantik variativlikdə bir maddi qabığa bir neçə məna uyğun gəlir, formal variativlikdə isə bir məna bir neçə maddi cildə ifadə olunur. Bir mühüm faktı da qeyd edək ki, dil

vahidləri arasındakı iyerarxikliyin nəticəsi kimi onların variativliyi də iyerarxikdir. Fonemin variativliyi morfemin səs qabığına variativliyi törədir, morfemlərin variativliyi tərkibinə daxil olduğu sözlərin variativliyini şərtləndirir, ayrı-ayrı sözlərin variativliyi cümlənin variativliyi ilə nəticələnir. Variativliklə bağlı fikirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

- 1) variativlik dilin inkişafının obyektiv nəticəsidir;
 - 2) dildaxili və dilxarici amillərin təsiri nəticəsində variativlilik arta və azala bilər;
 - 3) dilin inkişafının bəzi mərhələlərində norma barışdırıcı (kompromis) mövqə tutur, yəni iki variantın eyni vaxtda eyni dərəcədə işlənməsi mümkün olur.
- Müasir dilçilikdə “variativlik” məfhumu altında bir dil vahidinin (fonem, morfem, leksem, konstruksiya və s.) ən azı iki modifikasiyası başa düşülür. Variativliyi dil sisteminin bütün səviyyələrində müşahidə etmək mümkündür.

Bildiyimiz kimi bütün canlı dillər daima dəyişiklik prosesində olur. Variativlik dilin müxtəlif səviyyələrinə xasdır: leksik, morfoloji, fonoloji, sintaktik və s. Həm linqvistik, həm də ekstralingvistik faktorların təsirinə məruz qalmış nitqin fonetik səviyyədə olan variativliyi diqqəti xüsusilə özünə cəlb edir. Variativlikdə isə bir mənə bir neçə maddi cildə ifadə olunur. Bir mühüm faktı da qeyd edək ki, dil vahidləri arasındakı iyerarxikliyin nəticəsi kimi onların variativliyi də iyerarxikdir. Fonemin variativliyi morfemin səs qabığına variativliyi törədir, morfemlərin variativliyi tərkibinə daxil olduğu sözlərin variativliyini şərtləndirir, ayrı-ayrı sözlərin variativliyi cümlənin variativliyi ilə nəticələnir.

Variativliklə bağlı fikirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

- 1) variativlik dilin inkişafının obyektiv nəticəsidir;
- 2) dildaxili və dilxarici amillərin təsiri nəticəsində variativlilik arta və azala bilər;
- 3) dilin inkişafının bəzi mərhələlərində norma barışdırıcı (kompromis) mövqə tutur, yəni iki variantın eyni vaxtda eyni dərəcədə işlənməsi mümkün olur.

Müasir dilçilikdə “variativlik” məfhumu altında bir dil vahidinin (fonem, morfem, leksem, konstruksiya və s.) ən azı iki modifikasiyası başa düşülür.

Variativliyi dil sisteminin bütün səviyyələrində müşahidə etmək mümkündür.

Bildiyimiz kimi bütün canlı dillər daima dəyişiklik prosesində olur. Variativlik dilin müxtəlif səviyyələrinə xasdır: leksik, morfoloji, fonoloji, sintaktik və s. Həm lingvistik, həm də ekstralingvistik faktorların təsirinə məruz qalmış nitqin fonetik səviyyədə olan variativliyi diqqəti xüsusilə özünə cəlb edir.

1.1.Variativlik anlayışı və variativliyə əsas yanaşmalar

Birinci fəsildə də qeyd olunduğu kimi variativlik bir dil prosesidir və dilin daha rəngarəng, daha ifadəli olmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məfhumlardan biri hesab olunur. Elə buna görədir ki, lingvistik cəhətdən variativlik faktorları arasında daha çox rast gəlinən mülahizələr bu cür şərh olunur:

- 1) Sosiolingvistik variativlik (sosial münasibətlər və rəsmilik səviyyələri və s. də daxil olmaqla sosial dəyişikliklərin və sosial mobilliyin dilin inkişafına təsir etməsi);
- 2) Tekstual variativlik (mətnin janr və mövzusunun, diskurs situasiyası və informasiyanın ötürülməsi üsullarını özündə birləşdirən mətnin lingvistik ekspressivliyi);
- 3) Regional variativlik (dil kontaktı hadisəsi də daxil olmaqla dilin regional Müxtəlifliklərinin fərqləri və oxşar cəhətləri);
- 4) Fərdi variativlik.

Məlumdur ki, variativlik məsələsi ilə bağlı bir sıra tədqiqatçılar araşdırma aparmışdır. Həmin tədqiqatçılardan biri olan T.M.Lomtevdır ki, o, varianta invariant keyfiyyətində qəbul olunan eyni bir sintaktik strukturun şəkildəyişmə hadisəsi kimi qəbul etmişdir . Onun konsepsiyasının nəzəri müddəalarına istinadən demək olar ki, cümlə sabit və dəyişən elementlərin ümumi bir məcmusudur. Müəllif cümlənin eyniyyətini müəyyənləşdirən zaman onun daimi elementlərini, yəni sözlərin qrammatik forma və xüsusiyyətlərini, həmçinin də onların valentlik xüsusiyyətlərini nəzərdə tutur. T.M.Lomtev variativliyin strukturla, cümlənin sintaktik modelilə

əlaqəsi olduğunu qeyd edir , lakin cümlənin məzmun cəhətini nəzərə almırdı. Məhz buna görədir ki, kommunikativliyin vacibliyi baxımından daimi elementlər vacib və vacib olmayanlar olaraq (müstəqil) iki qrupa ayrılırlar. Cümlə modellərinin vacib və müstəqil elementlərlə ifadəsindən asılı olaraq o, invariant və ya variant olaraq səciyyələndirilir.

Belə olan təqdirdə də çox vacib bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, T.M.Lomtev “invariant variant” qarşılaşmasının şərhində sadəcə olaraq sintaktik konstruksiyaların strukturuna əsaslanmışdır və məzmun cəhətini nəzərə almaqdan qaçınmışdır.

A.V.Bondarko invariant haqqında olan mülahizələrini bu cür xarakterizə edir: “Linqvistik çevrədə invariant dedikdə, burada tədqiq olunan sistemli obyektlərin (dil və danışq vahidləri, klasslar və kateqoriyalar və onların məna və funksiyaları) əlaməti və ya əlamətlər kompleksi kimi müəyyən edilə bilər və o, dil sisteminin alt qat adlandırılan layında mövcuddur”.

Bir faktı da əlavə etmək lazımdır ki, eyni bir dil mahiyyətinin variant təsvirləri olduğu halda sistemdə norma problemi yaranır. Başqa sözlə desək, normada sistemdə mövcud olanla və ya potensiyada mövcud olan arasında seçim baş verir. Variantlardan hər ikisinin və ya birinin normativlik məsələsinə dair dilçilər arasında mübahisələr olmuşdur. Bu məsələyə aydınlıq gətirən L.V.Şerba göstərmişdir ki, burada bir amili də diqqətdə saxlamaq lazımdır ki, variantlar məna çalarlarına görə fərqlənməyə də bilərlər. Norma və variativlik arasındakı hökm sürən mürəkkəb ikitərəfli asılılığın əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, variativlik müəyyən dərəcədə normanı, norma isə mümkün olan variantların sayını müəyyənləşdirir və onların işlənməsini tənzimləyir [11].

Norma və variativlik, həmçinin də onlar arasındakı əlaqəni qeyd edərkən E.Koseriunun da nəzəriyyə və yanaşmalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, o sistem və norma arasında müqayisə aparan zaman əsas rolun sistemə məxsus olduğunu qeyd etmişdir. E.Koseriu bunu aşağıdakı kimi şərh edir:

“Norma sistemdən kiçikdir, çünki norma sistemdəki imkanların reallaşmasıdır. Sistem imkanların sistemi, qarşılaşmaların sistemi, norma isə məcburi

reallaşmaların sistemidir. Sistem müəyyən dil reallaşmasının ideal formalarıdır, norma isə modeldir, tarixən texniki baxımdan reallaşmış şablondur” və ya “sistem normadan daha genişdir, çünki o, az müəyyən edildiyi kimi dil normasında realizə olunmayan imkanları gizlədir”.

Ədəbi dilin inkişafının müəyyən mərhələsində norma kompromis xarakter daşıyır, yəni dil vahidlərinin funksional fərqlərinə baxmayaraq, eynidərəcəli iki və daha artıq variantda təmsil olunmasına imkan yaradır. Dil vahidlərinin variativliyi dinamik proseslərin sinxroniyada təcəssümüdür. Məsələnin özəyini o təşkil edir ki, F. de Sössürün diaxroniya və sinxroniya dixotomiyası statik və dinamik qarşılaşmaya uyğun gəlir və bunun nəticəsi kimi, statistik sinxroniyayı yeganə reallıq kimi hesab etmək mümkündür [32.]

Qeyd etmək lazımdır ki, cümlənin formasının olması onun illokutiv funksiyaya sahib olmasını təyin etmir və yaxud da əksinə, eyni bir cümlə müxtəlif şəraitlərdə (şifahi nitq kontekstində) fərqli kommunikativ funksiyaları icra edə bilər. Ancaq cümlə formasının illokutiv funksiyası ilə uyğun gəlməmə faktına əsasən bir cümlənin işlənmə kontekstindən asılı olaraq, sonsuz sayda fərqli funksiyalarda çıxış edə bilməsi hadisəsinə əsasən nəticə çıxartmaq düzgün deyildir. Sonsuz sayda düzgün cümlələrin qurulmasını təşkil edən qaydalarla yanaşı, hansı ki buna qrammatik kompetensiya deyilir və yaranmış cümlələrin kontekstə uyğunluğunu müəyyənləşdirən və özündə ehtiva edən qaydalar da mövcuddur ki, buna da dilçilikdə kommunikativ kompetensiya deyilir.

Belə olan təqdirdə də bir məsələni də vurğulamaq lazımdır ki, intonasiyanın variativliyinin reallaşmasına söyləmin uzunluğu, sintaktik strukturu, yeri və müxtəlif vurğu növlərinin sayı, intonasion-məzmun üzvlənməsi, kontekst və şərait, danışanın psixi durumu və niyyəti, habelə onun danışığının fərdi xüsusiyyətləri kimi linqvistik və qeyri-linqvistik amillər də təsir edə bilərlər. İntonasiya vahidi və ya intonasiya konturu dilin digər vahidləri kimi variativliyə məruz qalır, yəni danışığ aktında istər səslənmə, istərsə də məna baxımından variantlarda, realizasiyalarda təmsil oluna bilər. İntonasiya konturunun variativliyi danışığın rəngarəngliyini təmin edir. İntonasiyaya müraciət etmədən məqsədə nail olmaq mümkün deyildir. Praqmatik

informasiya kimi qiymətləndirilən əlavə informasiyanın verilməsi məhz intonasiya vasitəsilə həyata keçirilir. [11, s.25-27]

Azərbaycanın məşhur dilçilərindən olan F.Veysəlli variant və invariant arasında olan əlaqələrin işlənilib hazırlanmasını dil və nitq (danışıq) dixotomiyasının, habelə dildə olan ictimai və fərdi məsələlərin, sistem və norma və s. kimi problemlərin həllində əhəmiyyətinin vacibliyini xüsusi olaraq qeyd edir. O qeyd edir ki, variativlik linqvistik problem kimi başlıca olaraq variantlar məcmusu kimi qiymətləndirilən fonemin danışıq aktından ayrılması və tədqiqi zamanı ortaya çıxmışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, variant məfhumunun dil sisteminin digər səviyyələrinə yayılması problemlər yaratmışdır, ancaq ki, olduqca müsbət nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Nümunə üçün, funksional sistem olan dil öz vahidlərinin hansı səviyyəni təmsil etməsindən və mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq, yüksək variativlik dərəcəsinə malikdir. Canlı danışıq dilinin malik olduğu məhz variativləşmə qabiliyyəti onun funksional baxımdan çevik (uyuşqan) və ifadəli, rəngarəng olmasına gətirib çıxardır. Variativlik nəzəriyyəsində əsas müddəə odur ki, invariant abstrakt mahiyyətlidir və invariant məfhumunda variantların ümumi xarakteristikası inikas olunur.

F.Y. Veysəlli variativlikdən qeyd edərkən, bildirir ki:

“Variativlik dil vahidlərinin funksional sistemin yol verdiyi və onların işlənmə şəraiti və kontekstlə şərtlənmiş dəyişməsidir. Dilin strukturunun bütün səviyyələrinə xas olan variativlik obyektiv kateqoriyadır, lakin o, bir-birilə kontakt və distant vəziyyətdə olan ifadə planının vahidlərində daha parlaq şəkildə təzahür edir”[30]

Dilin ifadə planında müşahidə olunan dəyişmələri F.Y. Veysəlli bu cür şərh edir:

“Bir tərəfdən, seqmentlərin fazalarının bir-birinə keçməsi, digər tərəfdən isə prosodik vasitələrin onlara güclü təsiri nəticəsində bizim danışığımızda əvvəllər dil sistemində mövcud olmayan çalarlar ortaya çıxır. Baxmayaraq ki, bu çalarlar dil sistemində bizə hazır şəkildə verilmir, lakin onlar son dərəcə vacib elementlərdir və onlarsız bizim danışığımız monoton və anlaşılmaz olardı”.

F.F.Qurbanova “Müasir ingilis dilində leksik-semantik variativlik” adlı dissertasiyasında variativlik ilə bağlı belə bir yanaşmanı qeyd etmişdir:

“Dilin variantları tarixi kateqoriyadır, bu səbəbdən onların eyni zamanda mövcud olma müddəti, daha dəqiq desək, variativliyin xarakteri və davamiyyət fazası mütləq normativ-tarixi aspektdə araşdırılmalıdır. Orfoepik və aksentoloji variativlik yalnız dilin şifahi formalarında mövcud olur. Halbuki bəzən nəzm əsərlərində də bu variativlik nümunələri müşahidə edilir.” Bununla yanaşı həmin dissertasiyada qeyd olunur ki, “Variativlik” termininin polisemantik xarakteristikası xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır, çünki o, dilin müxtəlif variantlarını nəzərdə tutur. Hər bir dilin çoxlu sayda variantı ola bilər. Dilin müxtəlif formalarının olması variativliyin növləri kimi səciyyələndirilir və həmin dissertasiyada bu cür qeyd olunur;

1. Dialekt. Dialekt dilin coğrafi variantıdır. Burada dilin sosial vahidlərinə heç bir istinad olmur.

2. Standart və qeyri-standart dil. Dilin forması yazılı ənənəyə malik olduqda standartlaşır. Standartla müqayisə edilən digər variantlar qeyri-standart formalar hesab edilir.

3. Şivə. Bu, dilin əsas dil ilə müqayisədə mədəni və ya dini sahələrdə üstünlüyə malik olan variantıdır.

Müasir dilçilikdə dilin coğrafi səviyyədə variativliyi diatopik variativlik hesab olunur. Sosial təbəqələr arasında yaranan nitq müxtəlifliyi diastratik variativlikdir. Diaxronik variativlik isə zaman keçdikcə dildə yaranan müxtəlifliyin təzahürüdür.

Variativliyə həm daxili, həm də xarici amillər təsir edə bilər. Xarici təsirlərə nitqin sosioloji aspekti aid edilir. Kodifikasiya normalarının natamamlığı, variantların normativ göstəricilərinin lüğətlərdə öz əksini tapmaması, müəyyən qaydaların dərslərdə kifayət qədər işlənməməsi dil vahidlərinin variativliyinin inkişafına təsir göstərən xarici amillərdəndir. Variativlik prosesinə əsaslı təsir göstərən daxili amillərə isə sözün morfoloji strukturu, morfemlərin xarakteri, sözün cümlədəki sintaktik mövqeyi, semantik və üslubi göstəricilər aiddir. Bu amillər xüsusilə qrammatik variantların müəyyən sinfinin variativliyinə təsir göstərir.

İngilis dili hind-Avropa dilləri ailəsinin german qolunun qərbi german qrupuna daxildir və dünyada çox geniş miqyasda istifadə olunan dillərdən biridir. Bu dildən Böyük Britaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika və digər ölkələrdə geniş istifadə olunur. İngilis dili təqribən 70 ölkədə əhalisinin əsas dilidir. Rəsmi statistikaya görə, dünyada yazılan elmi əsərlərin, beynəlxalq yazışmaların 75%-i ingilis dilindədir[17, s.14].

Variativlikdən danışarkən “qrammatik sinonimlik” məsələsinə toxunmaq vacibdir, çünki o, sintaktik səviyyədə xüsusi əhəmiyyətə sahibdir və bu termin ilk dəfə A.M.Peşkovski tərəfindən işlədilmişdir, eyni zamanda da o, “qrammatik sinonimlik” anlayışını bu cür şərh etmişdir;

“Qrammatik sinonimlik dedikdə, qrammatik məzmunca bir-birinə yaxın olan söz və ya söz birləşmələrinin mənaları” nəzərdə tutulur.

Sintaktik sinonimliyin və sintaktik (qrammatik) variativlik arasındakı əsas əlamətləri müqayisə olunarkən, onların konstruksiyalarının funksional-qrammatik baxımdan eynilik təşkil etdiyini demək olar. Xüsusilə də, bir məsələni də vurğulamaq lazımdır ki, bəzi dilçilərin sintaktik sinonimlər kimi qəbul etdikləri anlayışları digər dilçilər sintaktik variativlik kimi qəbul edirlər. Burada fikir müxtəlifliyinin yaranmasının səbəbi odur ki, təhlil olunan dil vahidlərinin komponentlərinin müəyyən qədər maddi və semantik cəhətdən üst-üstə düşməsi əsas amillərdən hesab olunur. Bu mənada, qrammatik sinonimlər dedikdə, yaxın mənə bildirən müxtəlif qrammatik konstruksiya və ya modellər anlaşılır, həmçinin də onlar, mənə yaxınlığının olmasına rəğmən, heç vaxt üst-üstə düşmürlər. Bu fərqlilik onların sadəcə fərqli struktura malik olmasıyla deyil, həmçinin də verilən məlumatın həcm və xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Sintaktik variativliyin əsasında leksik tərkibindən və xüsusiyyətlərindən asılı olmayan qrammatik konstruksiyaların bilavasitə özü təşkil edir. Qrammatik variant və cütlüklər kimi vahid model əsasında birləşmiş çoxlu sayda və leksik baxımdan müxtəlif vahidlər çıxış edir. Sintaktik variativlikdən danışarkən yalnız eyni sintaktik mövqeyi deyil, həm də semantik ekvivalentliyin nəzərə alınmasının əhəmiyyəti mütləq nəzərə alınmalıdır. Məsələn: maşında getmək - maşınla getmək

Sintaktik konstruksiyaların variativlik məsələsi sintaktik sinonimlik məsələsilə ilə birbaşa bağlıdır, lakin onunla eyniyyət təşkil etmir. Sinonimliya məfhumu əslində leksik səviyyənin vahidlərinə aiddir. Onu da qeyd edək ki, sintaktik variantlar yalnız “məna mərkəzləri” üst-üstə düşdükdə yaranır. Aşağıdakı söz birləşmələrinə nəzər yetirsək eyni sözlərin işlənməsini sintaktik sinonimliyin əlaməti kimi götürmək mümkündür.

Kənddə gəzmək – kəndin içində gəzmək

Suya atılmaq – suya baş vurmaq

At üstündə getmək – atla getmək

Dilçilik elminin sintaksis bölməsində sintaktik sinonimlik dedikdə, ilk növbədə, dildə müəyyən münasibətin ifadəsi üçün iki və daha artıq sintaktik konstruksiyanın mövcudluğu başa düşülür. Bu cür eynidərəcəli və ya ekvivalent sintaktik konstruksiyalar toplusu sintaktik və ya sinonimik cərgəni əmələ gətirir [11, s.34]

Müasir ingilis dilində frazeoloji variativliyin formalaşması bilavasitə nitqdə, diskursda baş verən proseslərlə bağlıdır. Frazeoloji variativliyin əsas mənbəyi impaktların (kütləvi-informativ diskursun iştirakçılarının) təşəbbüsü ilə müəyyən variantın yaradılması prosesidir. Müəllif nitqi həmin variantın yaradıcısıdır. O, kommunikativ situasiya yaradaraq frazeoloji vahidlərdən istifadə edir. Bu vahidlərin struktur-semantik və funksional variantlarının formalaşması danışan şəxsin linqvokreativ qabiliyyətindən, hadisələrə və gündəlik real həyat situasiyalarına fərdi yanaşmasından asılıdır. Frazeoloji variativlik kommunikativ situasiya kontekstinin təsiri altında frazeoloji vahidlərin transformasiya qabiliyyətidir. Bu qabiliyyəti resipiyentlərə – kütləvi informasiyanı qəbul edənlərə təsir göstərmək məqsədilə kütləvi-informativ diskursun fəal iştirakçıları – impaktorlar formalaşdırır. Frazeoloji variant bir bədii əsər kimi xüsusi sözdür.

Onun komponentlərində informasiya mövcuddur və o, təsir funksiyası yerinə yetirir.

Variativlik müxtəlif çərçivələrdə yarana bilər:

bir leksik-semantik qrup çərçivəsində:

Talk till one is blue in the face (= to talk endlessly or till one is tired out

Without having gained the desired result) → complain / lie [tell lies] till one is blue in the face. Məsələn: They come to despise their colleagues and the public and this results in behaviour such as lying till they are blue in their Face;

Müxtəlif leksik-semantik qruplar çərçivəsində:

Talk till one is blue in the face → drink [take (alcoholic) liquid into the Mouth and swallow it] till one is blue in the face;

Drag one's feet (= to act or move very slowly, esp. Because one has a lack of interest or eagerness) → drag one's heels. Məsələn: There's also considerable evidence that the authorities are dragging their heels in stamping down on the sources of explosives; [17, s.16].

E.İ.Şendels variativliyi şərtləndirən səbəbləri araşdıraraq həm yeni strukturun, həm də variantın eyni qrammatik vasitələrin köməyi ilə yaranması fikrinə gəlir. Bəzi hallarda variant modellərin, digər hallarda yeni modellərin yaranmasını törədən şəraitləri müəyyənləşdirmək məqsədilə müəllif modelin vacib və fərdi əlamətlərini tətbiq edir. Müəllifin fikrincə, vacib əlamətlərin dəyişməsi öz ardınca mütləq qrammatik məna sistemində dəyişmələrə gətirib çıxarmalıdır və bu da sonda modelin dağılması ilə nəticələnir. Model variantları arasında dominantlıq təşkil edən, modelin vacib elementlərini əks etdirən struktur aşkar edilir. Bəzən isə bərabərhüquqlu variantlara da rast gəlmək mümkündür [11, s.35].

1.2 Norma və variativlik

Linqvistik norma dilin vacib elementlərindən biri hesab olunur. Dilşünashıqda "norma" termini iki cür şərh olunur:

1.Şifahi norma, hansı ki, bu danışanların nitq prosesində istifadə etdikləri linqvistik vahidlərin müntəzəm olaraq təkrarı hesab olunur;

2.Yazılı norma dedikdə isə lüğətlərin, kitabların və ya hər hansısa bir dərsliklərin təsbit olunmuş qayda və göstərişlər nəzərdə tutulur.

F.F.Qurbanova norma haqqında olan fikirləri bu şəkildə şərh etmişdir:

“Bəzən müəlliflər normanın beləcə iki cür başa düşülməsini fərqləndirmir və “norma” terminini diferensiasiya etmədən eyni zamanda hər iki mənada işlədirlər. Bir tərəfdən dilin mövcudluğunun obyektivliyinin, digər tərəfdən insan idrakının xarakterinin nisbilyinin tanınması qaçılmaz şəkildə iki təzahürün fərqləndirilməsi zərurətinə gətirib çıxarır: 1) dilin müəyyən zamanda müəyyən dil kollektivində obyektiv şəkildə fəaliyyət göstərən qanunları və onların dil materialında təcəssümü və 2) bu obyektiv məlumatın dil haqqında mühakimə yürüdənlərin şüurunda (adekvatlığın müxtəlif dərəcəsilə) əks olunmasıdır. Göründüyü kimi, normadan bəhs edərkən həmçinin dialekt, ləhçə, danışıq dili və s. Dil sistemlərini nəzərə almaq lazımdır, çünki dil onların məcmusudur. Dil haqqında belə təsəvvür normativliyin yalnız sistemin bir hissəsinə – yazılı-ədəbi standartda aid edilməsi ilə bir araya sığmır. Dilin bütün əlamətlərini ehtiva edən müəyyən bir sistem kimi dialekt, ləhçə, danışıq dili və s. də öz realizasiya normasına malikdir və bunu onların sisteminə konkret nitq şəraitində işlənmə fakt ilə təsdiq edilən uyğunluq kimi qiymətləndirmək olar. Ədəbi norma ilə dilin real işlənmə şəkli həmişə az və ya çox dərəcədə fərqlənir. Fərqlin dərəcəsi isə cəmiyyətin inkişafının xronoloji mərhələsi, onun sosial quruluşu, həmçinin dil şəraitinin xüsusiyyətlərindən asılı olur.”

Norma terminin dildə istifadə olunması tamamilə təbii bir haldır, çünki dil sadəcə sivilizasiyanın deyil, eyni zamanda da hər hansı bir insan cəmiyyətinin tərkib hissəsi hesab olunur. Normativlik dedikdə, onu bu cür səciyyələndirmək daha məntiqli olar. Belə ki: “O, istər yazılı istərsə də şifahi nitqdə “ideal” və yaxud da düzgün model və ya konstruksiya kimi qəbul edilən dil normalarına riayət olunması hesab olunur.

Norm mərkəzi linqvistik anlayışlardan biridir. Çox vaxt bu termin “ədəbi norma” ilə birlikdə istifadə olunur və mediada, elm və təhsildə, diplomatiyada, qanun yaradıcılığında və qanunvericilikdə, işgüzar və məhkəmə prosesində və digər sahələrdə istifadə olunan dil növlərinə şamil edilir. “sosial əhəmiyyətli”, əsasən ictimai ünsiyyət. Amma ərazi dialektinə və ya sosial jarqona münasibətdə normadan da danışmaq olar. Beləliklə, dilçilər norma terminini iki mənada – geniş və dar mənada işlədirlər. Geniş mənada norma uzun əsrlər boyu kortəbii şəkildə formalaşan

və adətən bir dil növünü digərlərindən fərqləndirən elə nitq vasitələri və üsulları deməkdir. Məhz buna görə də normadan ərazi dialektinə münasibətdə danışmaq olar: məsələn, okane şimal rus dialektləri üçün, akanye isə cənub rus ləhcələri üçün normaldır. Özünə görə, sosial və ya peşəkar jarqonlardan hər hansı biri “normal”dır: məsələn, kommersiya jarqonunda istifadə olunanlar dülgərlərin jarqonuna sahib olanlar tərəfindən yad kimi rədd ediləcək; istifadə üsulları müəyyən edilmişdir dil alətləri ordu jarqonunda və “Labux” musiqiçilərinin jarqonunda mövcuddur və bu jarqonların hər birinin daşıyıcıları başqasınınkini özlərindən asanlıqla fərqləndirə bilirlər, onlara tanış və ona görə də normaldır və s.[65].

Müasir dövrdə dilçilikdə ikili yanaşma öz mövqeyini artıq üçlü yanaşmaya verməkdədir. L.V.Şerbanın irəli sürdüyü üçlü yanaşmada dixotomik yanaşmadan fərqli olaraq dil-danışiq qarşılaşmasında dildən istifadənin mühüm cəhəti olan norma səviyyəsi də nəzərə alınır. L.V.Şerbanın ardınca E.Koseriu və F.Veysəlli də dixotomik prinsipin əvəzinə dil strukturunun trixotomik (ternar) prinsip ideyasını əsas götürürlər. E.Koseriu, dil/danışiq dixotomiyasından imtina edərək, danışiq aktı/norma və sistemi əsas götürən üçlü yanaşmanı əsas götürür. Normanın sistemdən kiçik olduğunu göstərən

Müəllif “normaya sistemdəki imkanların reallaşması” kimi baxır. O göstərir ki, norma sinxronudur, sistemin zahiri və daxili tarazlığıdır. Danışanlar danışdıqları dil normasını dərk etmirlər, ya da o, şüuraltı qatdadır, çünki xaricilər normaya əməl etmədikdə bu o saat diqqəti cəlb edir, ancaq bütün dil daşıyıcıları bunu gözəl bilirlər” [11,s.24].

Normaların müxtəlif növləri vardır, hansı ki, bunlar da dil vasitələrinə və səviyyələrinə görə xarakterizə olunur.

Orfoqrafik normalar dedikdə, yazılı nitqdə nəzərdə tutulan düzgün və punktual qaydaları hesab olunur. Bunun əksinə olaraq, orfoepik normalar isə sözün doğru şəkildə tələffüzünü xarakterizə edir, həmçinin də burda tələffüz dedikdə, burda düzgün vurğu və intonasiya əsas element kimi diqqətə alınır. Düzgün tələffüz normalarının cəmiyyətdə sosial rolunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır, çünki orfoepiyanı yaxşı bilmək ünsiyyət prosesini daha da asanlaşdırır.

Leksik qaydalar, və ya söz işlənmə normaları bunlardır: a) sözün müasir dildə malik olduğu mənalarda işlədilməsi; b) onun leksik və qrammatik uyğunluğu haqqında biliklər; c) sinonimik sıradan sözün düzgün seçilməsi; d) onun konkret nitq vəziyyətində istifadəsinin məqsədəuyğunluğu.

Morfoloji normalar sözün qrammatik formalarının formalaşmasını və istifadəsini tənzimləyir. Qeyd edək ki, morfoloji normalara ilk növbədə aşağıdakılar daxildir: bəzi isimlərin qrammatik cinsini təyin etmək normaları, əmələ gəlmə normaları cəm isim, isim, sifət, say və əvəzliliklərin hal formalarının əmələ gəlməsi və istifadə normalarını; müqayisəli və təhsil standartları üstünlüklər sifətlər və zərflər; fel formalarının formalaşması və istifadəsi normaları və s.

Sintaktik normalar ifadələrin qurulması və istifadəsi qaydaları ilə bağlı və müxtəlif modellər təkliflər. İfadə qurarkən ilk növbədə idarəetmə haqqında xatırlamaq lazımdır; cümlə qurarkən söz sırasının rolunu nəzərə almalı, zərf ifadələrindən istifadə qaydalarına, quruluş qanunlarına əməl edilməlidir. Mürəkkəb cümlə və s.

Morfoloji və sintaktik normalar çox vaxt ümumi ad altında birləşdirilir – qrammatik qaydalardır [64].

Norma və variativlik arasında olan əlaqə bir çox tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, bir sıra linqvistlər norma və variativliyi eyniləşdirdiyi halda, bir qisim tədqiqatçılar bunun əksinə mövqe tutmuşdurlar. Lakin, ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, norma dedikdə, dil xüsusiyyətlərinin məcmusu və danışmaq prosesində, xüsusilə də ictimai məkanlarda istifadə olunan nitq və onun qaydaları nəzərdə tutulur. Bu fikri əsas tutaraq, onu da qeyd edim ki, bəzi mənbələrdə tələffüz normalarının tərifləri bu cür şərh olunur. "Tələffüz normaları ədəbi dildə şəxsin individual olaraq danışığında istifadə etdiyi və qəbul olunan düzgün tələffüz qaydalarıdır." Bir sıra linqvistlər dil normalarını rəsmi normalar, ədəbi normalar, ünsiyyət üslubunun normaları şəklində səciyyələndirərək, ümumi linqvistik kateqoriyalar kimi dəyərləndirirlər.

N.I. Heilman və Y.I. Steriopolo dilçi Nikolskin tədqiqatlarına istinad edərək qeyd edirlər ki, linqvistik davranışların normaları üç əsas faktordan ibarətdir:

1. Tema(ünsiyyət zamanı nəzərdə tutulan kontekst)
2. Dinləyici və danışanın sosial statusu
3. Danışiq situasiyası

Bu proseslər dilin leksik və qrammatik səviyyədəki əsas və göstərici realizasiyası kimi qəbul olunmuşdur. Hal-hazırda şübhəsiz ki,

fonemlərin variativliyi normaların əsas xarakteristikaları və dilin fundamental özəlliyi kimi danışiq üslubunda özünü göstərir. Belə olan təqdirdə də dil formasiyaları(strukturları) bir linqvistik texnik olaraq variativliyin qaydaları olaraq əlaqələndirilir.

Dil normalarının pozulması çoxsaylı leksik səhvlərə səbəb olur. Onların sayı durmadan artır. Dil normalarının da özünəməxsus variantları vardır.Onlar dörd addımdan ibarətdir:

1. Yeganə forma üstünlük təşkil edir, alternativ isə ədəbi dilin hüdudlarından kənarda olduğundan (məsələn, 18-19-cu əsrlərdə dönər sözü yeganə düzgün variantdır) yanlış hesab olunur.

2. Alternativ variant ədəbi dilə məqbul (“əlavə” işarəsi ilə) kimi gizlicə daxil olur və ya danışiq dilində (“danışiq” işarəsi ilə) və ya ilkin normaya (“və” işarəsi ilə) bərabər hüquqlu fəaliyyət göstərir. “Dönər” sözü ilə bağlı tərəddüdlər yaranmağa başladı XIXəsr və 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir.

3. İlkin norma sürətlə sönür və öz yerini alternativ (rəqabət edən) birinə verir, köhnəlmiş statusunu alır (“köhnəlmiş” işarəsi ilə).Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan “dönər” sözü Uşakovun lüğətinə əsasən hesab olunur. Köhnəlmiş.

4. Ədəbi dil daxilində yeganə rəqabət norması. Rus dilinin çətinliklər lüğətinə uyğun olaraq, əvvəllər təqdim olunan “dönər” sözü yeganə variant (ədəbi norma) hesab olunur.

Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, yeganə mümkün sərt dil normaları diktorun, tədrisin, səhnənin, natiqlik nitqində mövcuddur. Gündəlik nitqdə ədəbi norma daha sərbəstdir [63].

Fonemlər sistem təşkil edən fərqləndirici əlamətlərin qarşılaşmasına əsaslanan funksional sistem əmələ gətirirlər.Variantlar isə fərqləndirici və inteqral əlamətlərin

məcmusudur və inteqral əlamətlər norma səviyyəsində qazanılan əlamətlərdir. Norma vahidi olan variant sistemdən asılıdır. Sistemdə baş verən istənilən dəyişiklik normada dəyişikliyə gətirib çıxarır. Normadakı yerdəyişmələr sistemlə tənzimlənir. Normada xaotikliyə yer yoxdur, o, büsbütün sistemlə nizamlanır. Fonem variantlarsız, eynilə variantlar da fonemsiz mümkün deyildir. Fonemin variantı fərqləndirici əlamətlərdən başqa, bu və ya digər mövqedə qazanılmış inteqraləlamətləri də özündə ehtiva edir. Variantlar norma səviyyəsində qarşılaşdırılır. Variant normaya aiddir. Lakin norma diapazonu sistem vahidlərinin diapazonundan genişdir [11, s.39].

II FƏSİL. PAREMİYA ANLAYIŞI

Paremiya dildə istifadə olunan hikmətli sözlər və ifadələrdir. Buna misal olaraq, atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər və s. ola bilər.

Atalar sözləri əsrlərdən bəri dildə mövcud olan və istifadə olunan müxtəlif mövzuları inikas etdirən hikmətli sözlər, kəlamlardır. Atalar sözləri bitmiş bir fikri ifadə etməklə yanaşı, ümumiləşdirilmiş fikirləri özündə ehtiva etmək və eyni zamanda da nəticəyönlü xarakter daşması onun ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən hesab olunur. Atalar sözləri xalqın tarixən sınağından çıxmış və tərbiyyəvi əhəmiyyəti olan kəlamlardır. Baxmayaraq ki, həcmcə çox kiçikdir, lakin hikmətli xarakteri ilə seçilən bu ifadələr dilə rəngarəng çalarlar da qatır. Atalar sözləri bitmiş fikir ifadə edərək həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənir:

Həqiqi mənada işlənənlər: “Doğru söz acı olar”, “İş insanın cövhəridir”, “Yaxşı dost qardaşdan irəlidir”, “Çıxan can geri qayıtmaz”, Başa dil gətirəni, el gətirə bilməz! Çox bilirsən, az danış, Çox bilib az danışmaq igidin ləngəridir və s.

Məcəzi mənada işlənənlər: “Buynuzsuz qoçun qisası buynuzlu qoçda qalmaz”, “İlanın ağına da lənət, qarasına da”, “İslanmışın yağışdan nə qorxusu”, “Ağacı qurd içindən yeyər”, “Qudurmuş köpəyin ömrü qırx gündür”, Ağzının qaytanı yoxdur, Adam var gözdən qızar, Adam var sözdən qızar, Adam odur ilqarından dönməyə, Bol çörəyin yoxdur, şirin dilin olsun barı, Dil yalançı olunca, lal olsa yaxşıdır, Dil ürəyin açarıdır, Dil yanırlar, doğrusunu deyər, Dil yarası qılınc yarasından yamandır, Dinəndə pis olur, dinməyəndə dərd kəsir və s.

Atalar sözlərindən yazılı ədəbiyyatda da geniş şəkildə istifadə olunur. Abbas Səhhətin “Yoxsulluq eyib deyil”, Nəcəf bəy Vəzirovun “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Yeyərsən qaz ətini, görərsən

ləzzətini” əsərlərinin adları şifahi xalq ədəbiyyatından götürülmüşdür. Tapmaca kimi bu janr da həm nəzmlə, həm də nəsrə olur. Məsələn:

Sən ağa, mən ağa,

İnəkləri kim sağa?

Hər nə yedin dadındır,

Hər nə verdin adındır,

Hər nə qaldı yadındır.

Yüz ölç,

Bir biç.

Açaram sandığı,

Tökərəm pambığı.

Bu günün işini sabaha qoyma.

İş insanın cövhəridir.

Kitab bilik mənbəyidir.

Ucuz ətin şorbası olmaz.

Dünya'da nə qədər möcüzə varsa

Hər şey'dən uca durur mənəhəbbət.(Ş.Rza).[62].

Azərbaycan dilində olan atalar sözləri ilə yanaşı ingilis dilində də çox istifadə olunan atalar sözlərinə də rast gəlmək mümkündür;

- Honesty is the best policy.
- Düzlük ən yaxşı siyasətdir.
- Appetite comes with eating.
- İştaha diş altındadır.
- Never hit a man when he is down.
- Yıxılana balta vurmazlar.
- Two heads are better than one.
- Ağıl ağıldan üstündür.
- East or West, home is best.
- Gəzməyə qərib ölkə, ölməyə vətən yaxşı.

- Better an egg today than a hen tomorrow.
- Soğan olsun, nağd olsun.
- Don't try to fly without wings.
- Bacarmadığın işə girişmə.
- Strike the iron while it is hot.
- Dəmiri isti-isti döyərlər.
- Still waters run deep.
- Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı.
- Like father like son.
- Ot kökü üstə bitər.
- After death doctor.
- Toydan sonra nağara.
- Tastes differ.
- Hərənin öz zövqü var.
- Forbidden fruit is sweet.
- Oğurluq mal şirin olur.
- Easy come, easy go.
- Hayla gələn vayla gedər.
- Custom is a second nature.
- Öyrənmişə tövbə olmaz.
- Cut your coat according to your cloth.
- Ayağını yorğanına görə uzat.
- First think, then speak.
- Əvvəl düşün, sonra danış.
- Everything is good in its season.
- Hər şey öz fəslində gözəldir.
- Out of sight, out of mind.
- Gözdən uzaq, könüldən iraq.
- Better late than never.

- Gec olsun, güc olsun.
- Speech is silver, silence is golden.
- Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır.
- A friend in need, is a friend indeed.
- Dost pis gündə tanınar [61].

Bəzi atalar sözləri vardır ki, tarixən bir xalqın digər xalqlar ilə ticari və iqtisadi əlaqələr qurduğu üçün dildə alınma atalar sözlərinə də rast gəlmək olar. Atalar sözlərinin bir qismi dərin təfəkkürün, əl əməyinin nəticəsindən ərsəyə gəldiyi halda, bir qismi də hekayələrdən, xalq və s. hesabına yaranmışdır.

Atalar sözləri əslində öz kiçik görüntü çevrəsindən çıxıb daha dərin qatlara qədər gedən ibrətamiz ifadələrdir. Atalar sözləri insanları daima nəzarət çərçivəsində saxlayan, tərbiyə edən etik normalar sistemi, əxlaq kodeksidir – desək, yanılmırıq. Atalar sözləri insan həyatının, demək olar ki, bütün sahələrini əks etdirən folklor janrlarından biridir.

“Atalar sözü timsalında xalq öz zəkasının və dilinin ülviyyətinə, kəsərinə sığınmışdır; hər kəlam bir növ “tabu”dur; istənilən gümandan, sualdan azaddır; hər fikri, hər etik əxlaqi tövsiyəsi dərin daxili inamla qəbul olunan pozulmaz qanundur. Çünki xalq əzəl-binadan öz atalar sözlərini yazılmamış müqəddəs kitabın ayələri tək qavramışdır insan həyatını etik normalar çərçivəsinə salan, etik sərhəddə mənimsənilən atalar sözləri ta qədimdən məişətimizə daxil olmuş, bu gün də qiymətli söz inciləri kimi öz dəyərini itirməmişdir.

Atalar sözləri bir çox digər folklor janrları kimi real mühitin gerçək fakt və hadisələri nəticəsində yaranır. Daha sonra həmin nümunələr doğulduğu mühitdə müxtəlif yeni mənə çalarları qazanır. Məsələn, bu gün tez-tez işlətdiyimiz “Ayağı nərdivana Bir-bir qoyarlar” nümunəsi, təbii ki, ilkin variantda övladına və ya nəvəsinə nərdivanla çıxıb-düşmək qaydasını izah edən ata-ananın və ya nənə-babanın söylədiyi adi bir cümlə olmuşdur. Bəlkə də ilk dəfə bu cümləni quran şəxsin heç ağına da gəlməyib ki, bu deyim nə vaxtsa atalar sözü kimi işlənəcək [6, s.8].

Canavarlarla döyüşərkən onlardan biri olmamaq üçün diqqətli olun.

Be careful when you fight the monsters, lest you become one

Cəhalət hər pisliliyin kökü və gövdəsidir.

Ignorance, the root and the stem of every evil.

Axırıncı gülən, zəif düşünəndir-He who laughs last thinks slowest.

Fanatik bir adam düşüncəsini dəyişdirə bilməyən və mövzunu dəyişməyi bacarmayıdır.

A fanatic is one who can't change his mind and won't change the subject.

Aman deyənə qılinc qalxmaz-A fault confessed is half redressed.

Gözəl quşu gözəl edən yalnız gözəl tükləri deyil.

It is not only fine feathers that make fine birds.

Arifə bir işarə bəsdir-A word is enough to the wise.

Azadlıqların artması daha etibarlı və daha yaxşı bir dünyaya gedən yoldur-The advance of liberty is the path to both a safer and better world [60].

Bir şeir həzz ilə başlar hikmət ilə bitər-A poem begins in delight and ends in wisdom.

Hikmət inciləri və fikrin cövhəri sayılan atalar sözləri və el məsəlləri obrazlı təfəkkürün daha da inkişaf etdirilməsi yönündə, eyni zamanda da deyilən hər fikri konkretləşdirmək üçün dildə istifadə olunan əsas elementlərdən hesab olunur. Ümumiyyətlə, bir dili öyrənərkən, həmin dilin frazeoloji vahidlərini, idiomlarını bilmək ilə yanaşı, onun paremioloji fondundan da xəbərdar olmaq vacibdir.

Bilirik ki, atalar sözləri epoxal xarakterli janrdır. Hər dövrün atalar sözlərində öz zamanının fiziki və mənəvi təcrübəsi öz əksini tapır. Bu zaman əski olanla yeni olanın münasibəti atalar sözü janrının poetik struktur özünəməxsusluğu çərçivəsində reallaşır. “Yeni olan” yeni zamanın təcrübəsində meydana çıxan məzmun hadisəsi kimi “köhnənin” qəlibinə – formasına oturur. Hər bir xalqın dili məhdud və məlum sayda səs-əlifba qəliblərinə oturduğu və bütün leksik baza bu məhdud-məlum fonem qəliblərinin kombinasiyası olaraq yarandığı kimi, etnosun bütün mənəvi və fiziki təcrübəsi də atalar sözlərinin

məlum və məhdud sayda olan qəliblərinə oturur. Etnik stereotiplər məzmunca dəyişə bilər, lakin onların struktur sxemləri sabit qalır. Bu cəhətdən bir etnosun müxtəlif zamanlarda meydana çıxan atalar sözləri məzmunca bir-birini inkar edə bilər, lakin bu halda onların formal struktur qəlibi yenə də eyni olaraq qalır. Məsələn, atəşpərəstlik ideologiyasının pəremiləri islam ideologiyasında qəbul olunmur, ziddiyyətə girir. Lakin məzmunca zidd olan pəremilər eyni qəlibdə təqdim olunur. Yəni məzmun qatında bir ideoloji vahid (Avesta mənşəli obrazı) zidd ideoloji vahid (islami obraz) əvəz edə bilər, lakin formal poetik strukturda heç bir əvəzlənmə baş vermir [6, s.6].

Don't make a mountain out off mehill.

Milçəkdən fil düzəltmə.

No longer pipe, no longer dance.

Bağda ərik var idi, salam-sağ ol var idi.

So many countries so many customs.

Hər elin öz adəti var.

Every medal has its reverse.

Hər medalın iki üzü var.

They are hand and glove.

Su axar, çuxurunu tapar.

So many men, so many minds.

Hər kəsin öz ağı var.

Who lives longest, he sees more.

Çox yaşayan çox bilər.

Score twice before you cut once.

Yüz ölç, bir biç.

Self done is well done.

Uşağa buyur, dalınca yüyür.

A steel tongue makes wise head.

Azacıq aşım, ağrımaz başım.

Think today and speak tomorrow.

Bu gün düşün, sabah danış.

Many a fine dish has nothing on it.

Üstü bəzək, altı təzək.

Möhkəm milli xüsusiyyətə, koloritə malik olduğu üçün başqa dillərə də çox zaman eynilə çevrilə bilməyən, həmişə canlı həmin söz inciləri bütövlükdə bir hikmət xəzinəsidir. El nümunəsi sayılan hər bir atalar sözü məqsədlə yarandığı kimi müəyyən ideyanı da təlqin edir; hər birində xalqın təfəkkürü, adət və ənənələri ilə bağlı olan böyük bir hadisəyə işarə olunur. Hər birini oxuyanda qarşımızda böyük bir dövr canlanır; həmin dövrdə xalqın güzəranı, insanların münasibəti, siniflər arasında fərqlər, ictimai ziddiyyətlər, bir sözlə, dövrü səciyyələndirən xüsusiyyətlərlə tanış oluruq. Atalar sözləri ədəbiyyata və hətta məcmuələrə daxil edilməzdən əvvəl xalq dilində uzun müddətli inkişaf yolu keçmişdir. Ümumiyyətlə, folklorun digər janrları ilə müqayisədə təcrübənin barı sayılan, xalq zəkasını özündə əks etdirən hikmət dolu atalar sözü və məsəllər məhz yığcamlığı, qısa forması, lakin geniş məzmunu, dərin mənası, yüksək bədiiliyi, güclü təsiri, həyatiliyi, ibrətamizliyi ilə adamı heyran edir. Deyilənlərdən belə bir fikir formalaşır ki, xalqların hikmət xəzinəsi sayılan atalar sözləri ingilis və Azərbaycan xalqlarının folkloruna sirayət etmiş, orada da eyni, olduğu kimi qalmış, ya da variantlarla zənginləşmişdir. Paremik vahidlər sayılan atalar sözləri müəyyən hadisəni, vəziyyəti izah etdiyinə görə məntiqi mənaya malikdir. Belə paralel məzmunları aşağıdakı atalar sözlərində nəzərdən keçirək.

Allah bir kəsə qəzəb eləmək istəsə, əvvəlcə onun aqlını başından alar.

Whom God would ruin, he first deprives of reason.

Arı kimi balı da var, zəhəri də.

Like bees that have honey in their mouths have stings in their tails.

Acgözün qarnı doyar, gözü doymaz. One's eyes is bigger than one's belly
[28, s.7].

Atalar sözlərinin cümlə stukturunda feili sifət tərkibləri də çox rəngarəng işlənmə çalarlıqlarına malikdirlər. Burada əsasən hərəkət, hiss, münasibət,

düşüncə, mühakimə bildirən feili sifətlər mənə dəqiqliyinə xidmət edən müxtəlif leksik-semantik qruplara aid sözləri ətrafına toplayaraq geniş semantik bütöv yaradır. Azərbaycan dilinin cümlə strukturuna uyğun olaraq tərkib əmələ gətirən sözlər feili sifətə münasibətdə prepozisiya mövqeyində durur. Məsələn:

Xalq kəsən barmaq qanamaz; Xasiyyətini bilmədiyini atın arxasına keçmə; Bal verən çiçəyi arı tanıyar; Ələkçinin qıl verəni yanında olar; Ata, ana tərbiyə etməyəni həyat tərbiyə edər; Böyüyün üzünə ağ olanı torpaq götürməz; Axtaran tapar, Yoğuran yapar; Acıqlı qalxan ziyanlı oturur; Asta gedən yorulmaz; Bal tutan barmaq yalar; Başda oturan bəy olmaz; Çox bilən çox çəkər; Dadanan dayanmaz; Qız ağacı , qoz ağacı hər keçən daş atar; Qız alan göz ilə baxmasın, qulağı ilə eşitsin; Qocaya gedən quyruq yeyər, cavana gedən yumruq yeyər; Səbr eləyən muradına yetişər; Suda boğulan ilana sarılar; Ac əlinə düşəni yeyər, tox ağzına gələni deyər; Adam olana bir söz yetər; Adam öz-özünə eliyəni el yığıla eliyə bilməz; Baxma deyənə, bax dediyinə ; Başa dil gətirəni , el gətirə bilməz. Bilənə bir, bilməyənə min oxu; Böyüyün üzünə ağ olanı torpaq götürməz; El sevəni aləm sevər; Gördüyünü qoyub eşitdiyinə inanma; Göz gördüyündən qorxar; Günah öləndə olar, öldürəndə yox; Qorx Tanrıdan qorxmayandan ; Fələk yıxmayanı kələk yıxar; El tikəni aləm yıxa bilməz; El tutanı ər tutar, ər atanı el atar [9, s.79-83].

Atalar sözləri haqda bir çox dilçilər məlumat vermiş, tədqiqatçılar tədqiqat əsərləri yazmışlar. Amma tədqiqatçıların heç də hamısı atalar, zərbi-məsəlləri, idiomları bir-birindən ayırmamış, onları eyni nöqtəyi-nəzərdən araşdırmışlar. Düzdür, Z. Əlizadənin atalar sözləri və zərbi-məsəllər haqda tədqiqat işlərini araşdırarkən, onların da içində bir-birinin ayrılmasına rast gəlmədik. Eləcə də Əbülqasım Hüseynzadənin də tədqiqat əsərində idiomlar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər bir yerdə verilmiş, ayrılmamış və heç biri haqda açılış verilməmişdir. Aydın olur ki, o dövrdə ya bu məsələlər kifayət qədər diqqəti cəlb etməmiş, ya da araşdırılmağa lüzum görülməmişdir. İllər keçdikcə, dilçilər tədqiqat işlərini yazdıqca, bu məsələlər ortaya çıxmış, qabardılmış, günün aktual məsələlərinə çevrilmişdir. Amma yenə də problem olduğu kimi qalmaqdadır. Atalar sözləri, zərbi-məsəlləri,

idiomları ayrı-ayrılıqda sadalamaq çətinlik törədir. Eyni zamanda kəmiyyətlik də araşdırılmamış bir problem olaraq qalmaqdadır. Tədqiqatçılardan Z.Ə.Əlizadə atalar sözlərində əsasən doqquz cəhəti göstərir.

1. Emosional ekspressivlik mənaya qarşı müxtəlif münasibətdə ola bilər;
2. Atalar sözlərinin əvvəlki daxili forması frazeoloji vahidə keçəndə qiymətverici səviyyə daşır, tərkibindəki ayrı-ayrı leksik vahidlər semantik yükünü zəiflədir və ümumiləşmiş mənaya təhvil verir, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir;
3. Dilin modelinə uyğun səciyyə qəbul edir;
4. Modelin semantik məzmunu ilə qrammatik strukturu arasında daxili qanunauyğun qarşılıqlı asılılıq yaranır. Bu da ümumi qarşılıqlı qanunauyğun forma və məzmun arasında şərtlənməyə əsaslanır;
5. Sözlərin sırası sabit qalır;
6. Sözlərin tərkibində bəzən eyni hüquqlu və ya sinonim sözlərlə əvəzlənmə müşahidə olunur;
7. Frazeoloji birləşmənin xüsusi layını təşkil edən atalar sözü və zərbi-məsəllər heç bir başqa dilə deyil, məhz milli dilə əsaslanan əlamətlərə malikdir;
8. Atalar sözü və zərbi-məsəllər sözə-anlayışa və cümləyə ekvivalent ola bilər, belə halda tam məcazlaşma prosesi keçirir.

He has nine lives like a cat (proverbs)-Həddən ziyadə çevik olmaq//Bu azərbaycan atalar sözü olan “Pişik kimi arxasını yerə vurmamaq” – ifadəsinə uyğun gəlir.

Possesion in nine points of the law (proverbs) – var-dövlət qanunun doqquz maddəsi deməkdir /var-dövləti çox olanın imtiyazı da çox olar/. Qanunu mülkiyyət yaradır, yaxud qanun olan yerdə mülkiyyət yaranır. Mülk sahibi on halın doqquzunda düz çıxar.

A stitch in time saves nine (proverbs) – vaxtında görülən işin qiyməti birə-beş artıqdır.

A wonder lasts but nin days. A wonder lasts nine day (proverbs) – möcüzə yalnız doqquz gün davam edər.

“8”, “9” say tərkipli atalar sözlərinə az rast gəldiyindən bu say tərkipli idiomlara nəzər salaq.

Nine time out of ten (idiom) – demək olar ki, həmişə for.ex. In this country, nine. times out of ten trains come late – Bu ölkədə, demək olar ki, həmişə qatar gecikir.

Have one over the eight (idiom) – Bir az içkili olmaq – If a person has had one over eight.They are slightly drunk. For ex.: Don't listen to him! Can't you see he's had one over the eight – Ona qulaq asma! Görmürsən ki, içkilidir.

Nine day wonder (idiom) Keçici həvəs – An event which is nine day wonder causes interest, surprise or excitement for a short time, but it doesn't last – For ex.: His sudden departure was a nine day wonder but he was soon forgotten – onun qəfildən yola düşməsi keçici həvəs idi və tezliklə unuduldu.

On cloud nine (idiom) – Göyün yeddinci qatında olmaq, buludların üstündə olmaq (məcazi), çox xoşbəxt hiss etmə – A person who is on cloud nine is very happy because something wonderful has happened. For ex.: when the boss announced my promotion, I was on cloud nine – müdir mənim vəzifədə yüksəlməyimi elan edəndə mən çox xoşbəxt oldum / özümü göyün yeddinci qatında hiss etdim. Dressed up to nines (idiom) – Gözəl geyinmək, şıq geyinmək – to describe someone as dressed up to the nines means that they are wearing very smart or glamorous clothes. For ex.: Caroline must be going to a party – she dressed up to the nines – Karolina şənliyə getməli olduğuna görə gözəl geyinmişdi.

A stitch in time saves nine (idiom) – any damage or mistake should be correct immediately in order to prevent it from becoming worse-Bu günün işini sabaha qoymaq olmaz. For ex.: You should repair your car before it becomes worse. Remember, a stitch in time saves nine – Sən maşının daha pis hala düşməməsi üçün təmir etməlisən. Unutma, bu günün işini sabaha qoymazlar [23, s.4-6].

2.1. Atalar sözlərinin dünya dillərindəki linqvistik statusu

Atalar sözləri əvvəldə də qeyd edilən kimi, özündə ibrətamiz fikirləri ehtiva edən tərbiyəvi əhəmiyyəti olan kəlamlardır və eyni zamanda da, doğruluğu, düzlüyü təlqin edir. Atalar sözləri dərin və müdrik səslənsə də, bu onların mədəni kontekstindəki əsl mənanı və mahiyyəti əks etdirir. Elə atalar sözləri var ki, onları hər hansısa bir kontekst olmadan müəyyən etmək qismən çətin olur və bu tip atalar sözləri əslində, insanların şəxsi təcrübə və dünyagörüşünə əsasən təxmin edilir.

Digər ölkələrin folklorunda istifadə olunan atalar sözləri, oxşar şəkildə səslənə və ya ifadə oluna bilər ki, bu da həmin atalar sözlərinin istifadə olunduğu ölkələrin ümumi və oxşar versiyalarının olması ilə əlaqədardır. Məsələn:

Holland dilində olan “Do not wake sleeping dog. (Yatan iti oyatmazlar) “atalar sözü Amerikada “Let sleeping dog lie” şəklində ifadə olunur. Fərqli versiyalarda təqdim olunsalar da mahiyyət etibarilə eyni anlayışı ifadə edirlər.

Akademik Dmitri Sergeevich Likhachevin müdrik ifadəsi bizi seçilmiş mövzunun aktuallığına inandırdı:

"Keçmişin mədəniyyətinə və digər xalqların mədəniyyətlərinə dərinləndən nüfuz etmək zamanları və ölkələri bir-birinə yaxınlaşdırır"[59].

Azərbaycan folkloru — kollektiv yaradıcılıq məhsulu olan, müəllifləri məlum olmayan ədəbiyyatdır. Qədimlikdən, tarixdən xəbər verməklə yanaşı Azərbaycan xalqının ruhundan süzülən mədəniyyətdir. Zəngin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dünyanın digər xalqlarının folkloru arasında özünəməxsus yer tutur. Bütün xalqların ədəbiyyatları üçün ilk və səciyyəvi olan kollektiv yaradıcılıq Azərbaycan ədəbiyyatının da əsasını qoyub.

Azərbaycanlıların zəngin bir şifahi ədəbiyyatı var. Şifahi xalq ədəbiyyatına folklor da deyilir. İngilis dilindən götürülmüş bu termin — folk -xalq, lore işə bilik, hikmət (xalq müdrikliyi) anlamındadır.

Şifahi xalq ədəbiyyatının ilk nümunələri – ibtidai insanların məişət, təbiət hadisələri, ovçuluq, əmək və digər bu kimi məsələləri haqqında təsəvvürləri və bununla əlaqədar keçirdikləri hissələrin tərənnümüdür. Bunlar qədim dövrlərdə yaranaraq, dildən-dilə, ağızdan ağıza keçərək yaşamış və zənginləşmişdir. Folklor nümunələri xalq zəkasının qüdrətini, bədii təfəkkürünün gücün parlaq əks etdirən, məzmun cəhətdən maraqlı, ideya baxımından zəngin, əsrlərin sınağından çıxmış əsərlərdir. Bu sənət inciləri janr əlvanlığı, dil-üslub aydınlığı, poetik tutumu və xəlqiliyi ilə seçilir. Şifahi ədəbiyyatda xalqımızın insan taleyi ilə bağlı düşüncələri, vətənpərvərliyi, humanizmi, arzu və istəyi, sevgisi, nifrəti, müxtəlif tarixi dövənlərdə üzləşdiyi mühüm ictimai-siyasi hadisələrə münasibəti geniş bədii əksini tapmışdır.

Bu hissələrin ilk nümunələri isə əmək nəğmələridir. Folklorun digər formaları – nağıllar, dastanlar, hikmətli sözləri və s. nümunələrdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı kollektiv yaradıcılıq olduğu üçün xalqın çox hissəsinin arzu və istəklərini, müxtəlif hadisələrə münasibətini, tərbiyəvi görüşlərini özündə əks etdirir.[58].

- Life is not bad when you have bread.
- Əgər güzəranın yaxşı keçirsə, demək, həyat yaxşıdır.
- (Loru dildə: Çörək bol olarsa, basılmaz Vətən.)
- One cannot put back the clock.
- Ötən günlər geri qayıtmaz.
- Talk of the devil and he is sure to appear.
- Adını çək, qulağını bur.
- Two of a trade never agree.
- İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.
- Many a true üord is spoken in jest.
- Doğru sözü zarafatla deyərlər.
- Second thoughts are best.
- Müsəlmanın sonrakı ağılı məndə olaydı.

- Hope is the last thing that we lose.
- Ümid həyatda itirdiyimiz sonuncu dəyərdir.
- There is nothing new under the sun.
- Hər şey göz qabağındadır.
- Measure for measure.
- Üz üzə, göz gözə.
- A new broom sweeps clean.
- Təzə bardağın suyu sərin olar.
- Don't cry over spilt milk.
- Sonrakı peşmançılıq fayda verməz.
- God helps those who help themselves.
- Səndən hərəkət, məndən bərəkət.

Good health is above wealth.

- Neyləyirəm qızıl testi, içinə qızıl qusa.
- Cheapest is the dearest.
- Ucuz ətin şorbası olmaz.
- All cats are grey in the dark.
- Gecə qara, cücə qara.
- Live and learn.
- Qulaq gündə 1 söz eşitməsə, kar olar.
- Love is blind.
- Sevgi kor olar.
- Tomorrow is a new day.
- Axşamın xeyrindən səhərin şəri yaxşıdır.

Atalar sözlərinə bənzəyən ifadələr vardır ki, hansı ki, bunlar məsəllər hesab olunur. Lakin məsəllər və atalar sözləri arasında incə bir fərq vardır. Belə ki, atalar sözləri daha dolğun və bitkin bir şəkildə fikri ifadə etdiyi təqdirdə, məsəllərdə fikir tam və bitkin olmur və bu hər hansısa bir hadisə yaxud da bir

situasiya ilə birbaşa bağlı olur. Məsəlləri başa düşmək üçün həmin situasiyadan və ya hadisədən mütləq şəkildə xəbərdar olmaq vacibdir.

Bəzi tədqiqatçılar bu fikirləri onların qrammatik quruluşunda görmüş, bəziləri həcmdə kiçik və böyük olmalarını qeyd etmişlər. K.D.Uşinski, M.A.Rıbnikova kimi məşhur pedaqoq və metodistlərin, İ.V.Dal, F.J.Buslayev və Q.Sokolov kimi məşhur rus alim və folklorşünasların fikrincə məsəllərdə atalar sözündəki kimi dərin, hikmətli fikirlər vardır, lakin bu hələ bitməmiş, püxtələşməmiş, kamilləşməmişdir. Xalq ifadəsi ilə demiş olsaq, məsəllər hələ “çiçək” olduğu halda, atalar sözləri meyvədir. Məsələn: “Aranda tutdan, dağda quruddan” – məsəldir. “Aranda tutdan olduq, dağda quruddan” – atalar sözüdür; “Elə bil tünd sirkədir” – məsəldir, “Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını çatladar” – atalar sözüdür.

Məlum olduğu üzrə hələ XIX əsrin ortalarından başlayaraq ibtidai məktəbin ana dili və qiraət kitablarında atalar sözü və məsəllərə olduqca geniş yer verilmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, hətta atalar sözləri və məsəllər hələ sistemli şəkildə toplanana qədər çox qədim zamanlardan başlayaraq yazılı ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin diqqətini cəlb etmişdir. Nizami, Xətai, Füzuli və başqa sənətkarların əsərlərində bu və ya digər dərəcə külli miqdarda Azərbaycan atalar söz və məsəlləri işlətmişdir. Eləcə də bir sıra klassik yazıçılarımız öz əsərlərinin adlarını atalar sözləri və məsəllərdən götürmüşdür. Məsələn: Nəcəf bəy Vəzirovun “Arxadan atılan daş topuğa dəyər”, “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “Adı var, özü yox”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, Ə.Haqverdiyevin “Yeyəsən qaz ətini, görərsən ləzzətini”, Rəşid bəy Əfəndiyevin “Qonşu-qonşu olsa, kor qız ərə gedər” və s. [57].

Atalar sözləri və məsəllər gündəlik həyatımızda da xüsusi önəm daşıyır və biz hər situasiyada onlardan istifadə edirik. İngilis və Azərbaycan dilləri belə atalar sözləri, eyni zamanda da məsəllər ilə çox zəngindir. Məsələn:

You can't judge a book by its cover.-Kitabı qapağından tənqid edə bilməzsən.

The candidate did not look very intelligent, but you can't judge a book by its cover. – Namizəd çox ağıllı görünmürdü, amma görünüşə aldanmamaq lazımdır.

You can't make an omelette without breaking some eggs first.- Yumurta qırmadan qayğanaq bişirə bilməzsən.

You should take a risk, remember, you can't make an omelette without breaking some eggs first. – Risk almalısən, xatırla, incinmədən qalibiyyət qazana bilməzsən.

A leopard can't change its spots.- Bəbir yerini dəyişdirə bilməz.

Don't you pretend like you changed. Everybody knows that a leopard can't change its spots. – Dəyişmişən kimi davranma. Hamı bilir ki, bir insan 7-də nədirsə, 70-də də odur.

Every cloud has a silver lining.Hər buludun gümüş keçişi var. Hər şərdə bir xeyir var.

Reena was depressed to be confined to bed after her surgery, but over time, when she could spend a lot of time with her family and catch up with old friends, who came to visit her, she realized that every cloud has a silver lining. – Rəna əməliyyatdan sonra yataqda olmaqdan çox depressiyalı idi, lakin, zamanla ailəsi və ona ziyarət edən köhnə dostları ilə vaxt keçirdikcə hər şərdə bir xeyir olduğunu anladı.

The grass is always greener on the other side of the fence. Ot hasarın o biri tərəfindən həmişə daha yaşıl görsənər.- Bir şey uzaqda ikən daha xoş gələr.

You shouldn't give rein to him. You don't know about him at all. Maybe his attitude manipulating you. Don't forget, the grass is always greener on the other side of the fence, maybe he is not for you, who knows? – Ona qapılmamalısən. Onu heç tanımırsan da. Bəlkə, onun duruşu, görünüşü səni manipulasiya edir. Unutma, bir şey uzaqdan daha xoş görsənər, bəlkə sənə görə biri deyil, kim bilir?

Two wrongs don't make a right. İki yanlış bir doğru etmər . Səhvin üzərinə səhv doğru deyil.

You cannot leave the kitty because she was rude to you. Two wrongs don't make a right. – Pişiyi kobud üçün tərək edə bilməzsən. İki yanlış bir doğru etmir.

The pen is mightier than the sword. Qələm qılıncdan güclüdür. Söz edilən hərəkətdən daha sərtidir.

I totally believe that the pen is mightier than the sword and will continue to write about my honest opinions even if it irks a few. – Qələmin qılıncdan daha güclü olduğuna inanıram və dürüst fikirlərim haqqında yazmağa davam edəcəm [56].

Atalar sözləri özünəməxsus şəkildə insanların həyat tərzini, həmçinin də onların düşdüyü vəziyyətləri ifadə etmək və göstərmək baxımından ümumbəşəri hesab olunur. Bu mənada atalar sözləri ayrı-ayrı xalqların həyat və məişətini əks etdirmək prizmasından rəngarəng çalara malikdir. Atalar sözlərində müxtəlif xalqların fərqli həyat şəraiti və mədəniyyət formasının fərqli şəkildə ifadə formalarına da rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

Qəbul etmək əziyyət çəkməkdir.

To perceive is to suffer.

Qələm qılıncdan itidir.

Words cut more than swords.

Qismətinizə razılaşın ; insan hər şeydə birinci ola bilməz.

Be content with your lot ; one cannot be first in everything.

Global istiləşmə qadın kimidir harada nə edəcəyi məlum deyildir

Global warming is like a woman, one never knows what it is going to do.

Mən yalnız bir şeyi bilirəm: o da heç bir şey bilməməyimdir.

Məni mühakimə etməzdən əvvəl, özünün mükəmməl olduğundan əmin ol.

Müştəri hər zaman haqlıdır.

The customer is always right.

Müvəffəqiyyət bir müvəffəqiyyətsizlikdən digərinə həvəsinizi itirmədən gedə bilməkdir.

Success is the ability to go from one failure to another with no loss of enthusiasm.

Romadasansa, Romalılar kimi davran.

When in Rome do as the Romans do[55].

Dilimizdə müxtəlif variantlarda və mövzularda olan atalar sözləri də mövcuddur:

Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə ortaq qardaş, Bəylə bostan əkənin tağı çiyində bitər, İlanın ağına da lənət, qarasına da, Tazıya tut deyir, dovşana qaç Artıq tamah baş yarar, Daş qayıdar baş yarar, İgid basdığıni...kəsməz, Əmanətə xəyanət yoxdur, İgid ölər adı qalar, müxənnətin nəyi qalar? Özgəsinə quyu qazan özü düşər, Əyri oturaq, düz danışaq, İsinmədim istisinə, kor oldum tüstüsünə Pişik balasını istədiyindən yeyər, Heç kəs öz ayranına turş deməz.[54].

Atalar sözləri müxtəlif yerlərdə, müxtəlif zamanlarda yaranıb ağızlarda dolaşdığı üçün hər kəs onu bir cür söyləyir, danışiq zamanı öz sözünü qüvvətləndirmək üçün ondan məqsədə uyğun şəkildə istifadə edir. Başqa növlər kimi, atalar sözləri də müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəraitdə yaranmışdır. Buna görə də o, müxtəlif təbəqələrin dünyagörüşünü, təcrübə və arzusunu ifadə etmişdir. Ona görə də atalar sözü və məsəllərə ruslar ibrətamiz söz, qanadlı söz, qızıl söz, yunanlar və romanlılar hakim fikirlər, italyanlar xalq məktəbi, ispanlar ruhu, təbiəti, ingilislər və fransızlar təcrübənin barı və s. adlar vermişlər. Atalar sözləri və məsəllərin yaranması və inkişafı bu gün də davam etməkdədir. Məsələn: “Mollanın qarnı beşdir, həmişə biri boşdur”, “Aşığınkı haynan, mollarınkı vaynan”, “Molla çörəyi, ilan ayağı görünməz”, “Molla xana qoşuldu, xalqın evi yıxıldı”, “Aşı molların, başı molların, altından da beşi molların”, “Molla halvanı gördü, Quranı unutdu”, “Molların evi o vaxt yıxılır ki, iki yerə qonaq çağırırlar” və s. Atalar sözləri və məsəllərdə biz xalqın əməyə, zəhmətə, namusla işləməyə böyük səy və həvəsinin ifadə olunduğunu görürük. Məsələn: “İşləməyən dişləməz”, “İş adamın cövhəridir”, “Əldən qalan əlli il qalar”, “Zəhmət çəkməyən bal yeməz”, “Könlü balıq istəyən ayağını suya salar”, “El gücü, sel gücü”, “Cəfa çəkməsən, səfa görməzsən” və s. Vətənə

məhəbbət mövzusu da Azərbaycan atalar sözlərində mühüm yer tutur. Məsələn: “Vətənə gəldim, imana gəldim”, “Hər kəsə öz vətəni əzizdir”, “Doğma yurd şirin olar”, “Vətən viranə olsa, yenə cənnətdir”, “Qürbət cənnət olsada, yenə vətən yaxşıdır”, "Duz çörək, düz çörək", "Bir görən yoldaş, iki görən qardaş", "Tikə ilə dost olan aylarla kəsülü olar", "Dil var bal gətirər, dil var bəla", "Dost yaman gündə tanınar", "Köhnə dost düşmən olmaz", "Dost yolunda boran olar, qar olar", "Dost gəlişi bayram olar", "Dost min isə azdır, düşmən bir isə çoxdur".[53].

2.2. Paremiya frazeologiyasının bir hissəsi kimi.

Frazeologiya (yun. Phrasis -ifadə, yun. Logos – təlim) — dilçilikdə bu termin geniş mənada müəyyən dildəki frazeoloji birləşmələri öyrənən elmdir. Frazeoloji birləşmələr məcmusu, nisbətən dar mənada emosional və ekspressiv səciyyə daşıyan sabit söz birləşmələri haqqında işlənir. Bundan başqa, bir yazıçının əsərlərinin (məsələn, M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası), müəyyən bir dövrün (məsələn, 20-ci əsr mətbuatının frazeologiyası), müəyyən dil abidələrinin (məsələn, Orxon -Yenisey kitabələrinin frazeologiyası) ifadələrindən bəhs etdikdə frazeologiya termini işlədilir.

Frazeologiya dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir. Sabit söz birləşmələrində sözlər üzvi sürətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər bir sözü müstəqim mənada düşünmək olmur, məsələn gözə gəlmək, yola vermək, qulağına çatdırmaq və s.[52].

Dilimizdə bir- biri ilə omonimlik, sinonimlik və antonimlik xüsusiyyətlərinə sahib olan frazeoloji birləşmələr vardır. Frazeoloji birləşmələrin omonimlik xüsusiyyətləri dedikdə, onların eyni cür yazılıb, lakin müxtəlif mənə çalarları yaratması nəzərdə tutulur. Məsələn:

Can vermək.

- 1) yazda torpağın dirilişi bitkilərə can verir.
- 2) xəstə insan can verir.

1) kiməsə üz vermək (şitəndirmək)

2) bədbəxtliyin üz verməsi. Və.s.

Bunlardan başqa işə düşmək, ürəyi yanmaq, söz vermək, cana gəlmək və s. kimi frazeoloji vahidləri nümunə olaraq göstərmək olar.

Frazeoloji birləşmələrin sinonimliyi isə bir-birinə yaxın mənanı ifadə edən və ayrılmaz vahidlər nəzərdə tutulur. Məsələn:

Qulaq asmaq – qulaq vermək, özündən çıxmaq – hirs başına vurmaq, ürəyi ağzına gəlmək – tükləri ürpəşmək, qılığına girmək – qəlbinə yol tapmaq, burnunu sallamaq – qaş-qabağı yer süpürmək, dərd çəkmək – qəm dəryasına qərq olmaq, acığı gəlmək – zəhləsi getmək və s.

Antonim frazeoloji birləşmələr dedikdə isə mənaca bir-birinə əks olan vahidlər nəzərdə tutulur. Məsələn:

Xoşu gəlmək – zəhləsi getmək, yada düşmək – yaddan çıxarmaq, dil-dil ötmək – ağzına su almaq, əlini ağdan qaraya vurmamaq — dəridən-qabıqdan çıxmaq və s.

Frazeologizmlərin, o cümlədən də frazeologizmlərin, həmçinin atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin, hikmətli sözlərin bir dildən digərinə tərcüməsi və transformasiyası zamanı əsas diqqət semantik oxşarlığa, məzmun eyniliyinə yönəldilir. Frazeologizmlərin dillərarası struktur, daha dəqiq desək, komponent uyğunluğu ekvivalent frazeologizmlərin müəyyənləşdirilməsinin əsas amillərindən biridir. Frazeologizmlərin tam struktur-semantik ekvivalentliyi qohum dillər üçün daha səciyyəvidir. Məlum olduğu kimi, frazeologizmlər xalqın milli mədəniyyəti, düşüncə tərzini, adətləri ilə bağlı olur, onlarda millilik güclüdür. Hər bir dilin daşıyıcısı olan xalqın özünəməxsus dünyagörüşü, təsəvvürləri, ətraf mühitə münasibəti, etik-fəlsəfi baxışları, məişət, təfəkkür tərzini və s. ilə bağlıdır. Frazeologizmlərin bir dildən digərinə tərcümə çətinlikləri də bu səbəblərlə çox bağlıdır. Cümləşəkili onomastik frazeologizmlərdə ekvivalentlik məsələsi bir qədər fərqli yöndən özünün göstərir. Əgər bitki, heyvan adlarında qarşılıqlar varsa, antroponim, toponim, etnonim tərkibli cümləşəkili onomastik vahidin ekvivalentini müəyyənləşdirmək çətinlik törədir. Bu cür onomastik vahidlər tərcüməyə gəlmir və beləliklə ekvivalenti tapmaq, yaxud frazeologizmi başqa yolla transformasiya etmək haqqında elmi fikir söyləmək

konkret araşdırmalar aparmaq tələbini ortaya atır. Bir sıra hallarda frazeologizmlərin başqa dillərə tərcüməsi zamanı dilin daşıyıcılarının ifadəni qavraması və özününküləşdirməsi üçün müəyyən zaman keçidi tələb olunur. Bu baxımdan struktur-genetik cəhətdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən, coğrafi yaxınlığa və uzunmüddətli mədəni-tarixi əlaqələrə malik olmayan, müxtəlif sistemli dillərdə işlədilən ekvivalent idiomatik ifadələrin bir sıra struktur-semantik və leksik-semantik cəhətləri diqqəti cəlb edir [22, s.120].

Dilimiz o qədər zəngin və ekspressivdir ki, hətta dilimizdə kommunikativ frazeoloji vahidlərə də rast gəlinir. Kommunikativ frazeoloji vahidlər elə birləşmələrdir ki, onlar cümlə xarakteri daşıyır. Başqa adla, belə birləşmələrə predikativ birləşmələr də deyilir. Nümunə olaraq, tüstün tərəndən çıxsın, adı var özü yox və s. Kimi frazeoloji vahidləri misal göstərmək olar. Hətta kommunikativ frazeoloji birləşmələrə bədii ədəbiyyatda da rast gəlmək olar. Belə birləşmələr şeirlərə daha da canlılıq və obrazlılıq gətirir.

Sən sönməyə qoymadın babaların odunu,
 Üzün ağ olsun, oğul, üzümü ağ elədin.
 Başqa nümunəyə də nəzər salsaq:
 Tükənib dözüüm, gödəlib səbrim
 Ta bıçaq sümüyə dirənib tamam

Üzün ağ olsun, üzümü ağ elədin, bıçaq sümüyə dirənib kimi birləşmələr cümlə tipli frazeoloji vahidlərə nümunə ola bilər [13].

Frazeoloji birləşmələr nitqə ifadəlilik, obrazlılıq gətirən, fikri ifadəli edən dil vahidlərindəndir. Belə birləşmələrə sabit birləşmələr də deyilir. Bir qayda olaraq, frazeoloji birləşmələr məcazi mənalı olur. Məsələn: ürəyi düşmək, qəlbinə toxunmaq, ürəyi dağa dönmək, dabanına tüpürüb qaçmaq, özündən çıxmaq, zəhləsi getmək, burnunu sallamaq və s. Frazeoloji birləşmələr bir sözə bərabər olan birləşmələrdir. Ümumilikdə frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Frazeoloji birləşmələrin tərkibi dəyişməz olur.
2. Bu ifadələr dildə hazır şəkildə mövcud olur.

3. Frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan sözlər öz ilkin həqiqi mənalarını itirir və yalnız məcazi mənada işlənir.

4. İki və daha artıq sözdən ibarət olurlar.

5. Frazeoloji birləşmələr bütöv leksik vahidlərdir, lüğətlərə düşürlər.

6. Əksəriyyəti bir sözlə ifadə oluna bilirlər.

7. Tərkib hissələrinə ayrılmadan bütöv bir cümlə üzvü olurlar.[51].

İngilis dilində də bir sıra idiom və frazeoloji birləşmələr vardır ki, həm dilin ekspressivliyi, həm də poetikliyi baxımından səciyyəvidir. Məs; talk the talk, but don't really walk the walk, to wish smb God speed, it's cut and dried, to be not right in one's head, to be a basket case, to be as nutty as fruitcake, to have itchy feet, make smb's blood boil, freeze smb's (the) blood, have eyes (only) for, wear one's heart upon one's sleeve, Love is the reward of love, Love is the mother of love, to get smb. Out of one's head – to get smb. Out of (into) one's head (heart), to be over the moon; to be on cloud nine, to feel on top of the world-çox xoşbəxt olmaq; to be out of sorts- xəstə olmaq; to put a damper on zövq almamaq; to drive smb up the wall; to have a fit -əsəbi olmaq; to know inside out; to know one's stuff- bir şeydən başı çıxmaq/ bilmək; do not have any clues-anlamamq/ məlumatı olmamaq.və s. Bədii dildə istifadə olunan frazeoloji vahidlər, slanglar dilin daha da obrazlı olmağına şərait yaratmaqla yanaşı, dilin söz ehtiyatının daha da zənginləşməsinə imkan yaradır

Frazeoloji vahidlər üçün bir sıra nümunələri misal göstərmək olar:

Abıra mindirmək- səliqə-səhman yaratmaq

Abırdan salmaq -rüsvey etmək

Abırına qısılmaq- hörmətini/nüfuzunu qorumaq

Açaram sandığı, tökərəm pambığı kimi frazeoloji birləşmələr də mövcuddur.

Bab gəlmək- eyni gücə və ya potensiala sahib olmaq

Babalı boynuna olmaq-məsuliyyət daşımaq

Babalını yuya bilməmək- başqasının məsuliyyətini üzərinə alınmaq

Sabah-sabaha salmaq – məqsədli şəkildə yubatmaq

Sabahın gözü açılmamış- çox erkən

Və yaxud da dilimizdə bu kimi frazeoloji birləşmələr də özünəməxsus yer tutur:

könlünə yatmaq, qəlbinə dəymək, fikrə getmək, özündən çıxmaq, dərdə düşmək, hirs başına vurmaq, yada salmaq, canına yatmaq, qanı qaralmaq, yerinə haram qatmaq, gözü su içməmək, dil boğaza qoymamaq, gözü kəlləsinə çıxmaq, ağzına su alıb oturmaq, dilini saxlamaq, gözünün acısını almaq, mənəm – mənəm demək, ürəyi düşmək, gözünün odunu almaq, gözdən düşmək, gözdən qaçmaq, söz vermək, könlüdən keçmək, burnunun ucu göynəmək, yola düşmək, axırına çatmaq, yoldan çıxmaq, başına qaxmaq, başına vurmaq, baş vurmaq, söz vermək.

Bütün dünya dillərində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilinin də frazeologiyasının mənşəyini nəzərdən keçirdikdə həm dilimizin daxili hesabına, həm də alınmalar hesabına yaranıb artan frazeologizmlər, o cümlədən somatik ifadələr görmüş oluruq. “Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür feilləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər” adlı əsərində N.Ç.Vəliyevanın qeyd etdiyi kimi, dünya dillərindəki frazeoloji vahidləri izləməklə onların içərisində mənə və təsxixatca bir-birilə tamamilə düz gələn və ya mənaları çox yaxın olan nümunələrdən ibarət zəngin frazeologiya toplusu müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu frazeoloji sistemi təkcə milli əsasda deyil, həm də beynəlmiləl formalaşması qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Frazeologizmlərin tarixi çox qədimdir. Bunlar xalqın həyat tərzi və yaşayışı ilə, adət-ənənəsi ilə, rəvayətləri ilə, dini, məfhumu anlayışları və s. ilə sıx bağlı olaraq yaranmışdır və yaranmaqdadır. Təbiidir ki, bu xüsusiyyətləri bədən üzvləri adları ilə yaranan frazeoloji birləşmələrə - somatik ifadələrə də şamil olunur. Somatik ifadələrin əksəriyyəti dilin öz materialı olub, xalqın özünə məxsusdur və həmin xalqın dilinin milli vahidlərinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Deməli, əsl somatik ifadələr milli səciyyə daşıyır. Dilimizin daxili imkanları hesabına və zamanla möhkəmlənib lüğət fonduna oturan somatik ifadələr xalqımızın qədim və zəngin söz xəzinəsinə əsaslanır. Məsələn: əldən tutmaq, gözdən düşmək, dabana tüpürmək, ciyəri yanmaq, gözü arxada qalmaq, üzü gülmək, qan almaq, yola düşmək, gözü dönmək, ayağına düşmək, yol almaq, göz gəzdirmək başına iş gəlmək, burnunu sürtmək, boynundan atmaq, gözdən salmaq, baş çəkmək, üzünə un ələmək, əldən

düşmək, qulaq asmaq, ağıza düşmək, ayaq açmaq, kipriylə od götürmək, dodağı qaçmaq, ürəyi sınmaq, dişi bağırsağını kəsmək, barmağını ısırmaq, göz bükünü çəkmək (gözdağı çəkmək), başına nələr qopmaq (başına iş gəlmək), dadlı damaq verib soruşmaq (zövqlə, diqqətlə, həzz alaraq soruşmaq və s. [14, s.235]).

Dilimizi atalar sözləri, frazeoloji birləşmələr olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Atalar sözləri, məsəllər frazeoloji vahidlər dilin folklorunu yaradaraq, onun daha ifadəli və daha da obrazlı olmasına şərait yaradır. Bəzi atalar sözləri vardır ki, orda somatik vahidlər işlənərək, fikri daha da qüvvətli edir:

Balıq başdan iylənər.

Elin gözü tərəzidir.

Sağ əlin verdiyindən, sol əl xəbər tutmamalıdır.

Ağlın gözü ilə həyata bax!

Başı əhləd daşına dəydi.

Başına dövlət quşu qonub.

Oğru elə qışqırdı ki, doğrunun bağı yarıldı.

İngilis və Azərbaycan dillərində somatik tərkibli frazeoloji vahidlərə nümunə kimi aşağıdakıları misal göstərmək olar;

To go about with one`s head in the air; to cock one`s nose; to look down one`s nose; to turn up one`s nose – burnunu dik tutmaq, to have a level head; keep a cool head; not to lose one`s head not to know at one`s hand is on his head or heels – başını itirmək, to lie one`s hand; to find one`s hand and foot - əli bağlanmaq, not to harm a hair at smb`s head – başından bir tük əskik olmağa qoymamaq; başını itirmək; ürəyi düşmək; to open one`s heart-ürəyini açmaq; to break someone`s heart -birinin ürəyini qırmaq; to be in one`s mind`s eye-xatirində olmaq; to lose heart -inamını itirmək; to learn things by heart -bir şeyə qəlbdən yanaşmaq/ öyrənmək və.s.

Bir sıra frazeoloji ifadələr psixoloji vəziyyətlə, hisslərlə, emosiyalarla, əqli fəaliyyət tematikası ilə əlaqəlidir. Məs; to be over the moon; to be on cloud nine, to feel on top of the world-çox xoşbəxt olmaq; to be out of sorts- xəstə olmaq; to put a damper on zövq almamaq; to drive smb up the wall; to have a fit -əsəbi

olmaq; to know inside out; to know one's stuff- bir şeydən başı çıxmaq/ bilmək; do not have any clues-anlamamq/ məlumatı olmamaq.

Frazeoloji vahidlər xalq müdrikliyinin ifadəsi kimi xalqın obrazlı təfəkküründən qidalanır. Məhz buna görədir ki, bu ifadələr bütün xalqların dilində işlənmə tezliyinə görə böyük üstünlüyə malikdir. Frazeoloji vahidlər leksik-semantik mənə yükünə, üslubi effektinə görə sözlərdən daha təsirli və emosional, ekspressiv xüsusiyyətlər daşıyır.

“Dilin frazeoloji fondu xalq mədəniyyətini, onun tarixini və məişətini, keçmiş zamanların xarakterik cəhətlərini, insani münasibətləri, təbiəti, canlılar aləmini və s. əks etdirən xüsusi xəzinədir. Anlatma gücünü artırmaq üçün az-çox məntiq xaricinə çıxan, amma insanın ifadə etmək istədiyi fikri çox dəqiq, emosional, təsirli təqdim edən frazeoloji vahidlər xalq yaradıcılığının məhsulu olduğu üçün insanlar tərəfindən sevilir, qorunur. Bizim ən yaxşı idiomlarımız, ən rəngarəng, obrazlı ifadələrimiz kitabxana və mehmanxanalarda deyil, emalatxanalarda, mətbəx və ya pəyələrdə yaranmışdır” fikri də onların sadə xalq tərəfindən yaradıldığını göstərir.”

Ulu babalarımızın əsrlər boyu yaratdığı müdrik, canlı ifadələrin tarixi çox qədimdir. Müasir dilin frazeologiyası öz kökləri ilə tarixin yazıyaqədərki dövrünə gedib çıxan uzun bir tarixi inkişafın məhsuludur [25]. Buna istinadən də demək olar ki, əslində atalar sözləri frazeologiyanın bir hissəsi hesab oluna bilər.

Bir fikri hər hansısa formada ifadə etmək üçün atalar sözlərinin alternativ variantlarından da istifadə etmək olar. Məsələn:

You are never too old to learn- Öyrənmək heç vaxt gec deyil.

You are what you eat.

You can lead a horse to water, but you can't make it drink.

You can't make a brick without a straw.

He who laughs last laughs best.- Son gülən ən yaxşı güləndir.

He who hesitates is lost.

He who pays the pipe calls the tune.

Everybody wants to go to heaven, but nobody wants to die.- Hamı cənnətdə olmaq istəyir, ancaq ölməyi kimsə düşünmür.

All that glitters isn't gold.

Any time means no time.

Every dog has his day.

Every stick has two ends.

Everything comes to him who waits.

Every picture tells a story.

Don't judge a book by its corner- Heç nə göründüyü kimi deyil.

Every rose has its thorn.

A lazy sheep thinks its wool is heavy.

A man can die but once-İgid ölər, adı qalar.

No living man all things can.

Friendship can not stand always one side.

Man proposes, God disposes (\approx Sən saydığını say, gör fələk nə Sayır.).

A good Jack makes a good Jill (\approx Pendiri dəri saxlar, arvadı əri Saxlar.);

Every cook praises his broth (\approx Heç kəs öz ayranına turş deməz.).

When Greek meets Greek, then comes the tug of war (\approx Daş qayaya rast gəlib.). Company in distress makes trouble less (\approx El ilə gələn vay toy-bayramdır.). God helps those who help themselves (\approx Səndən hərəkət, məndən bərəkət). Satan always finds work for idle hands (\approx Bekarlıq korluq gətirər.).

The dogs bark, but the caravan goes on (= İt hürər, karvan keçər.).

Birds of a feather flock together (\approx Kor koru tapar, su da çuxuru).

The leopard cannot change its spots (\approx Qozbeli qəbir düzəldər.)

The tortoise wins the race while the hare is sleeping (\approx Yatan aparmaz, yetən aparar.)

Velvet paws hide claws (\approx Asta basır, bərk kəsir.).

The wind cannot be caught in a net (\approx Xəlbirlə su daşımaq olmaz)

A clean hand wants no Washing (\approx Doğruya nə and.).

Fish begins to stink at the head (\approx Balıq başından iylənər)[10, s.3-7].

Atalar sözləri və məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər, ştamp və klişə adlanan sözləri və s. cümlə xarakterli frazeologizmlərə aid etmək olar. Xalqın düşüncə

tərzinin və həyat təcrübəsinin ifadəsinin zəngin janrlarından biri olan atalar sözləri ulu babalarımız tərəfindən yaradılaraq bu günümüzdə kimi mövzuda aktuallığını qoruyaraq dəyişməz halda gəlib çatmış sabit ifadələrdir. Hər bir xalqın pəremiyaları əsrlər və minillərə söykənən milli düşüncə tərzini, mənəvi dəyərlər əsasında formalaşmış mürəkkəb və sabit məntiqi sistemini formalaşdırır. “Atalar sözləri və məsəllər – bu və ya digər varlığı ifadə edən müəyyən məntiqi vahidlər, sabit və geniş yayılmış klişelərdir”. Azərbaycan və ərəb atalar sözlərinin strukturunun qarşılaşdırılması və müqayisəli öyrənilməsi hər iki dildə eyni faktın ifadəsi zamanı leksik və qrammatik vasitələrin seçiminin ortaq cəhətlərini və hər iki dilə xas spesifik xüsusiyyətlərini aşkarlamağa imkan verir. Didaktika və aforistiklik xüsusiyyətinə malik olan atalar sözlərində ifadə olunan nəsihət və müşahidə əsasında qiymətləndirmə uyğun dil formalarına və qəliblərə salınıb yığcamlıq, ritmik-melodik forma alaraq dilin frazeoloji fonduna daxil olur. Bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan və ərəb dillərində atalar sözləri və məsəllərdə frazeoloji fəli sifətlərdən çox geniş diapazonda istifadə edilmişdir. Onlar rəngarəng qrammatik və leksik-semantik özəllkilərə malikdirlər ki, bu da dillərin və dil daşıyıcılarının milli-mənəvi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsinə gətirib çıxarır. Həm feil, həm də ad bildirmə xüsusiyyətinə malik olan feili sifətlər feil formaları sistemində xüsusi mövqedə durur. Atalar sözləri və məsəllərdə personajların feili sifətlərlə adlandırılması heç də təsadüfi xarakter daşımır. Çünki, burada öz yığcam ifadəsini tapmış xalqın həyat təcrübəsi insanları əməllərinə və davranışlarına görə dəyərləndirməyi tələb edir. “Atalar sözləri insanları daima nəzarət çərçivəsində saxlayan, tərbiyə edən etik normalar sistemi, əxlaq kodeksidir – desək, yanılmazıq. Atalar sözləri insan həyatının, demək olar ki, bütün sahələrini əks etdirən folklor janrlarından biridir”.

İnsanın davranış qaydaları müəyyən durumlara uyğun olaraq tənzimlənir. İnsan ya hamı tərəfindən qəbul olunmuş normaların tələbinə əsasən hər hansı bir hərəkəti icra edir, ya da hər hansı bir icradan yayınır. Frazeologizmləri tək-cə daxili əlamətlərinə görə deyil həmçinin xarici əlamətlərinə görə də təhlil edən Tağıyev haqlı olaraq onları ayrıca vahid kimi deyil, sintaktik bütövün tərkibində dəyərləndirməyi təklif etmişdir. Frazeoloji vahidlərin morfoloji-sintaktik əhatəsini göstərən müəllif

qeyd edir ki, frazeoloji vahid özü nüvə ilə əhatə arasındakı münasibətlər nəticəsində formaslaşmış konfiqurasiyadır [9, s.79].

Nigar Vəliyeva Azərbaycan - ingilis-rus dillərində olan frazeoloji lüğət kitabında həm atalar sözləri, həm də frazeoloji birləşmələrin ekvivalentlərini hər üç dildə göstərmişdir:

Abad kənd tüstüsündən bəlli olar. – Lit. A village is known by the barking of the dogs. / Cf. Nothing will be hidden.

Abanın qədri yağışda məlum olar. – Keep a thing seven years and you will find a use for it.

Abbasıdan bez sahi çıxardır. – Skim the cream off. / One gets the be-all and end-all by the sweat of his brow.

Abbasını bəyənməyən beş sahi çıxardar. – Who does not like a coin, will get pound sterling.

Abdal at mindi, özünü bəy saydı. – One comes of peasant stock and becomes prince (lord).

Abdaldan pasa olmaz, taxtadan masa. – Boor cannot be a lord.

abır eləmək – to be ashamed (of) / to be confused (of) / to be embarrassed / to be put out of countenance / to feel shy / to be shy / to embarrass someone

abır gözləmək – to get decorous / to become decorous / to become decent / to hold one's tongue

to lose one's honour / to dignity / to observe the proprieties

Abır harda, bərəkət orda. – Honour and justice are akin.

NƏTİCƏ

1. Variantlıq və ya variativlik dilçiliyin əsas anlayışlarından hesab olunur, belə ki, eyni bir fikri birdən çox ifadə vasitələri ilə müxtəlif formalarda bildirmək olan Variativliyin meydana çıxma səbəbləri dilin inkişafının daxili və xarici amillərinin qarşılıqlı təsirində öz əksini tapır. Sistem daxili səbəblər dilin öz imkanları hesabına yaranır (analogiya, dil işarəsinin assimetrikliyi, nitq qənaəti və s. Qanunlarının fəaliyyəti). Xarici xarakterli səbəblər sırasında adətən başqa dillərlə təmasların, müxtəlif dialekt təsirlərinin, dilin sosial cəhətdən fərqliliyinin və s. Adları çəkilir.

2. Linqvistik variativliyin iki növü vardır: linqvistik və sosiolinqvistik. Linqvistik variativlik vasitəsi ilə elementlər arasında linqvistik kontekstdən asılı olaraq məhdudlaşdırıla və ya müxtəlif formalarda işlədilə bilər. Lakin sosiolinqvistik variativlikdə isə danışan eyni linqvistik kontekstdən olan müəyyən elementləri seçir və bu da əslində, yaranan dəyişikliklərin mümkünlüyünü, ehtimalını göstərir.

3. Variativləşmə dilin ən əsas universal xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur və əsasən dil fəaliyyətdə olduğu zaman, yəni danışmaq prosesi zamanı daha qabarıq bir şəkildə nəzərə çarpır. Hal-hazırda dilçilikdə variativlik məfhumu dedikdə bir dil vahidinin (fonem, morfem, leksem, konstruksiya, semantik kompleks və s.) ən azı iki modifikasiyası başa düşülür. Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, variativlik məsələsi dilin digər səviyyələri ilə müqayisədə sintaktik səviyyədə kifayət qədər tədqiqata cəlb olunmamışdır. Sintaktik səviyyədə variativlik probleminin araşdırılmasında əsas çətinliklərdən biri odur ki, sintaktik vahidlər ikili xüsusiyyətə malikdirlər, yəni bu özünü onların sintaktik və mənalarda özünü göstərir.

4. Variativliyin əsasını obyektin şəkildəyişməsi silsiləsində eyniliyini Özündə saxlayan invariantlıq təşkil edir. İnvariantın aydınlaşdırılması Variant termininin şərhindən asılıdır. Variant və invariant anlayışları Dilçiliyə ilk dəfə Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri tərəfindən Gətirilmiş, əvvəl fonem səviyyəsində başa düşülmüş, sonralar isə dilçiliyin Digər sahələrinə tətbiq olunmağa başlamışdır. Praqa

dilçilik məktəbinin Nümayəndələri fonemi invariant, onun səsli təzahür formasını isə “variant” Adlandırmışlar. Variantlıq və invariantlıq dilin mahiyyəti və təyinatı ilə sıx Bağlı olan iki dixotomiyadır. Sözlər və qrammatik formaların özü də Variant ola bilərlər.

5. Semantik variativlikdə bir maddi qabığa bir neçə mənə uyğun gəlir, formal müşahidə olunur, birincisi, semantik variativlik, ikincisi, formal variativlik. Semantik variativlikdə bir maddi qabığa bir neçə mənə uyğun gəlir, formal variativlikdə isə bir mənə bir neçə maddi cildə ifadə olunur.

6. Bir mühüm faktı da qeyd edək ki, dil vahidləri arasındakı iyerarxiyinin nəticəsi kimi onların variativliyi də iyerarxiyidir.

7. Norma sistemdən kiçikdir, çünki norma sistemdəki imkanların reallaşmasıdır. Sistem imkanların sistemi, qarşılaşmaların sistemi, norma isə məcburi reallaşmaların sistemidir. Sistem müəyyən dil reallaşmasının ideal formalarıdır, norma isə modeldir, tarixən texniki baxımdan reallaşmış şablondur” və ya “sistem normadan daha genişdir, çünki o, az müəyyən edildiyi kimi dil normasında realizə olunmayan imkanları gizlədir.

8. Variativliyə həm daxili, həm də xarici amillər təsir edə bilər. Xarici təsirlərə nitqin sosioloji aspekti aid edilir. Kodifikasiya normalarının natamamlığı, variantların normativ göstəricilərinin lüğətlərdə öz əksini tapmaması, müəyyən qaydaların dərsliklərdə kifayət qədər işlənməməsi dil vahidlərinin variativliyinin inkişafına təsir göstərən xarici amillərdəndir. Variativlik prosesinə əsaslı təsir göstərən daxili amillərə isə sözün morfoloji strukturu, morfemlərin xarakteri, sözün cümlədəki sintaktik mövqeyi, semantik və üslubi göstəricilər aiddir.

9. Sintaktik sinonimliyin və sintaktik (qrammatik) variativlik arasındakı əsas əlamətləri müqayisə olunarkən, onların konstruksiyalarının funksional-qrammatik baxımdan eynilik təşkil etdiyini demək olar. Xüsusilə də, bir məsələni də vurğulamaq lazımdır ki, bəzi dilçilərin sintaktik sinonimlər kimi qəbul etdikləri anlayışları digər dilçilər sintaktik variativlik kimi qəbul edirlər.

10. Müasir ingilis dilində frazeoloji variativliyin formalaşması bilavasitə nitqdə, diskursda baş verən proseslərlə bağlıdır. Frazeoloji variativliyin əsas mənbəyi

impaktların (kütləvi-informativ diskursun iştirakçılarının) təşəbbüsü ilə müəyyən variantın yaradılması prosesidir. Müəllif nitqi həmin variantın yaradıcısıdır. O, kommunikativ situasiya yaradaraq frazeoloji vahidlərdən istifadə edir. Bu vahidlərin struktur-semantik və funksional variantlarının formalaşması danışan şəxsin linqvokreativ qabiliyyətindən, hadisələrə və gündəlik real həyat situasiyalarına fərdi yanaşmasından asılıdır.

11. Paremiya dildə istifadə olunan hikmətli sözlər və ifadələrdir. Buna misal olaraq, atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər və s. ola bilər. Atalar sözləri əsrlərdən bəri dildə mövcud olan və istifadə olunan müxtəlif mövzuları inikas etdirən hikmətli sözlər, kəlamlardır. Atalar sözləri bitmiş bir fikri ifadə etməklə yanaşı, ümumiləşdirilmiş fikirləri özündə ehtiva etmək və eyni zamanda da nəticəyönlü xarakter daşması onun ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən hesab olunur.

12. Atalar sözlərinin cümlə stukturunda feili sifət tərkibləri də çox rəngarəng işlənmə çalarlıqlarına malikdirlər. Burada əsasən hərəkət, hiss, münasibət, düşüncə, mühakimə bildirən feili sifətlər mənə dəqiqliyinə xidmət edən müxtəlif leksik-semantik qruplara aid sözləri ətrafına toplayaraq geniş semantik bütöv yaradır. Azərbaycan dilinin cümlə strukturuna uyğun olaraq tərkib əmələ gətirən sözlər feili sifətə münasibətdə prepozisiya mövqeyində durur.

13. Atalar sözləri özünəməxsus şəkildə insanların həyat tərzini, həmçinin də onların düşdüyü vəziyyətləri ifadə etmək və göstərmək baxımından ümumbəşəri hesab olunur. Bu mənada atalar sözləri ayrı-ayrı xalqların həyat və məişətini əks etdirmək prizmasından rəngarəng çalara malikdir. Atalar sözlərində müxtəlif xalqların fərqli həyat şəraiti və mədəniyyət formasının fərqli şəkildə ifadə formalarına da rast gəlmək mümkündür.

14. Frazeologiya dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir. Sabit söz birləşmələrində sözlər üzvi sürətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər bir sözü müstəqim mənada düşünmək olmur.

15. Frazeoloji vahidlər xalq müdrikliyinin ifadəsi kimi xalqın obrazlı təfəkküründən qidalanır. Məhz buna görədir ki, bu ifadələr bütün xalqların dilində işlənmə tezliyinə görə böyük üstünlüyə malikdir. Frazeoloji vahidlər leksik-semantik mənə yükünə, üslubi effektinə görə sözlərdən daha təsirli və emosional, ekspressiv xüsusiyyətlər daşıyır.

16. Atalar sözləri və məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər, şamp və klişə adlanan sözləri və s. Cümlə xarakterli frazeologizmlərə aid etmək olar. Xalqın düşüncə tərzinin və həyat təcrübəsinin ifadəsinin zəngin janrlarından biri olan atalar sözləri ulu babalarımız tərəfindən yaradılaraq bu günümüzdə kimi mövzuda aktuallığını qoruyaraq dəyişməz halda gəlib çatmış sabit ifadələrdir. Hər bir xalqın pəremiyaları əsrlər və minillərə söykənən milli düşüncə tərzini, mənəvi dəyərlər əsasında formalaşmış mürəkkəb və sabit məntiqi sistemini formalaşdırır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.

Azərbaycan dilində.

1. Abdullayeva C. R. Müasir ingilis dilində emosemiyalı frazeologizmlərin semantik-sintaktik təhlili: /Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı / Bakı, 2018, 28 s.
2. Ağayeva R. R. Frazeologizmlərin formalaşmasında ekstralinqvistik amillərin rolu: / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı / Bakı, 2016, 28 s.
3. Ağabəyli. U. T. İ. Nəsimi dilində frazeoloji vahidlərin üslubi-semantik xüsusiyyətləri: / Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya / Bakı, 2017, 76 s.
4. Axundov A. Ümumi dilçilik- Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 273 s.
5. Atalar sözləri-Bakı: Öndər, 2004,264 s.
6. Atalar sözləri- Bakı:Nurlan, 2013, 476 s.
7. Babayev A.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Gənclik, 2015, 572 s.
8. Əliyeva G. F. Türk dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2010, 254 s.
9. Əliquliyeva L. Azərbaycan və Ərəb dillərində feili sifət komponentli kommunikativ frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri //ADU// İpək yolu //№3, Bakı, 2021,77-83 s.
10. Filologiya məsələləri// Elm və təhsil// №15. Bakı, 2017, 402 s.
11. Həsənova. R. M Müxtəlif sistemli dillərdə güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin variativliyi (Azərbaycan və ingilis dilləri əsasında): filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya/- Bakı, 2017,155 s.
12. Hüseynov M. A. Poetik Frazeologiya-Bakı,Təhsil və Elm, 2013,166 s.
13. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin Leksikologiyısı. Bakı: Nurlan, 2008, 260-292 s.
14. Qəniyeva. J. Azərbaycan dilində somatik ifadələrin mənşəcə tərkibi//BSU//

- Filologiya məsələləri//№5. Bakı: 2019, 234-239 s.
15. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Nurlan, 2003, 380 s.
 16. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2019, 448 s.
 17. Qurbanova F.F. Müasir ingilis dilində leksik-semantik variativlik: /filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı/- Bakı, 2018, 23 s.
 18. Quliyeva K. V. Müasir ingilis dilində feili frazeoloji vahidlərin diskursda leksik-semantik xüsusiyyətləri: / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş DISSERTASIYA / -Bakı, 2018, 135 s.
 19. Quliyev T. Müxtəlif sistemli Dillərdə İdiomatik birləşmələr. Bakı, 2017, 215 s.
 20. Mehdiyeva E. M. İngilis dilində feili frazeoloji birləşmələr və onların Azərbaycan dilində ifadəsi: / filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı /Bakı, 2005- 24 s.
 21. Məmmədova E. Azərbaycan və rus dillərində monosemantik somatizmlər- Bakı Slavyan Universiteti 3-5 s.
 22. Mirzəyeva A. Cümlə şəklində olan frazeologizmlər// AU//İpək yolu//№2. Bakı, 2018, 115-121 s.
 23. Mürsəlov R. C.Azərbaycan və ingilis dillərində “8”,”9” say tərkibli frazeoloji vahidlərin semantikasi// SDU//Elmi xəbərlər// №4. Bakı, 2019, 4-7 s.
 24. Nəbiyeva K.H. Azərbaycan Qadın şairlərinin dilinin frazeologiyası (M.Dilbazi və N. Rəfibəyli şeirlərinin əsasında): /Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı /-Bakı, 2017, 33 s.
 25. Rüstəmov Q. Azərbaycan və türk dili frazeologizmlərində somatik komponentlər.//Dil və ədəbiyyat// №1.Bakı.2019 54-61 s.
 26. Veysəlli.F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993,192 s.
 27. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006.- 863 s.
 28. Zöhrab-Məcid. M.Y.Atalar sözlərində variativlik problemi (ingilis və

azərbaycan dillərinin materialları əsasında):/filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı/-
Bakı, 2017, 27 s.

Rus dilində:

29. Вейсалов (Вейсалли) Ф. Еще раз о минимальной единице членения Речевого потока. “Уч. Записки АПИЯ им. М.Ф.Ахундова”, серия XII, № 1, 1974, с. 9-16.
30. Вейсалов (Вейсалли) Ф. Проблема варьирования фонем в современной фонологии. “ВЯ”, № 3, 1990, с. 72-80
31. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. Москва: Прогресс.1977, 695с.
32. Соссюр Ф. Де. Заметки по общей лингвистике. Москва: Прогресс.1990, 260 с.
33. Шендельс Е.И. Синтаксические варианты./Филологические науки. Москва: 1962, № 1, с. 65-72.
34. Щерба Л.В.Языковая система и речевая деятельность. Ленинград: Наука, 1974, 428 с.
35. Ярцева В.Н. Контрастивная грамматика. Москва: Наука, 1981, 111 с.

İngilis dilində:

36. A Practical English Grammar. Collier Macmillan International, Inc. New-York. Moscow: Высшая школа. 1978, p. 242
37. Alexander L.G. Longman English Grammar Practice. Longman. 2002, 374 p.
38. Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar. Moscow: Высшая школа. 1983, p. 383.
39. Close R.A. A Reference Grammar for Students of English. Moscow: Prosvesheniye, 1979, p. 342.
40. Close R.A. The New English Grammar. Cambridge: Harvard University Press. 1964, p 184.

41. Close R.A. English as a foreign language. Grammar and Syntax.1967,p 200 .
42. Teachers and advanced students. Cambridge: Harvard University Press. 1963, p 199.
43. Fries Ch.C. The Structure of English. London: 1964, p 500 .
44. Ganshina M.A., Vasilevskaya N. English Grammar. Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1958, p. 472.
46. Labov W. The social stratification of English in New York City. Washington, DC: Center for Applied Linguistics. 1966. p 366.
47. Longman Dictionary of English Idioms-1981.-157 p.
48. Weinreich, U. Problems in the Analysis of Idioms: Substance and Structure of Language-University of California Press:Berkley and Los Angeles,- 1984.-311 p.

İnternet resursları

49. https://az.m.wiktionary.org/wiki/Kateqoriya:Frazeoloji_birl%C9%99%C5%9Fm%C9%99)
50. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/Frazeologizm>
51. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_atalar_s%C3%B6zl%C9%99ri_v%C9%99_m%C9%99s%C9%99ll%C9%99ri
52. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_atalar_s%C3%B6zl%C9%99ri_v%C9%99_m%C9%99s%C9%99ll%C9%99ri
53. https://az.m.wikiquote.org/wiki/%C4%B0ngilis_atalar_s%C3%B6zl%C9%99ri)
54. <https://blog.azeringilisce.com/ingilis-dilind%C9%99-atalar-sozl%C9%99ri-m%C9%99nalari-istifad%C9%99-numun%C9%99l%C9%99ri/>)
55. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_atalar_s%C3%B6zl%C9%99ri_v%C9%99_m%C9%99s%C9%99ll%C9%99ri
56. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_folkloru

57. <https://thestrip.ru/az/glaza/poslovicy-raznyh-stran-i-narodov-poslovicy-narodov-mira-i-ih-russkie/>
58. https://az.m.wikiquote.org/wiki/%C4%B0ngilis_atalar_s%C3%B6zl%C9%99ri
59. <https://kayzen.az/blog/ingilis-dili/9104/ingilis-dilind%C9%99-atalar-s%C3%B6zl%C9%99ri.html>
60. <https://blog.azeringilisce.com/ingilis-dilind%C9%99-atalar-sozl%C9%99ri-m%C9%99nalari-istifad%C9%99-numun%C9%99l%C9%99ri>
61. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Atalar_s%C3%B6z%C3%BC
62. <https://sato-1.ru/az/repairman/ponyatie-yazykovoi-normy-i-ee-osnovnye-priznaki-yazykovaya-norma/>
63. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/24146/%C9%99d%C9%99bi-dilin-normalar%C4%B1.html>
64. <https://arts-sciences.buffalo.edu/linguistics/about/what-is-linguistics.html>
65. <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Linguistics>
66. [https://en.m.wikipedia.org/wiki/Variation_\(linguistics\)](https://en.m.wikipedia.org/wiki/Variation_(linguistics))
67. <https://www.hawaii.edu/satocenter/langnet/definitions/index.html>
68. <https://www.sciencedirect.com/topics/computer-science/linguistic-variation>
69. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Linguistic_norm
70. <https://www.definitions.net/definition/LINGUISTIC%20NORM>